https://www.doi.org/10.31918/twejer. 2253.5

e-ISSN (2617-0752)   p-ISSN (2617-0744)

ڕەهەندەکانی گەشەکردنی شارە کوردییەکان لە سەدەکانی(٤-٦ک/١٠-١٢ز)دا

د. ڕسول ابراهیم ڕسول

بەشی مێژوو، کۆلیژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی ڕاپەرین

rasul.ibrahim@uor.edu.krd

پوختە:

توێژینەوە لەبارەی گەشەکردنی شارەکان جێی بایەخە، بۆیە گرنگە لە ڕوانگەیەکی جوگرافی و مێژووییەوە لە ڕەهەندەکانی گەشەکردنیان بکۆڵرێتەوە، ئەگەرچی هۆکارگەلی جۆربەجۆر لە پشت ئەم دیاردە شارستانیەوەن، کە وەک دیاردەیەکی ئاسایی شارستانیی مرۆڤایەتی بە درێژایی مێژوو لە قۆناغ و کاتی جیاوازدا شارەکان بەرەو پێشکەوتن و گەورەبوون دەچن، بەپێچەوانەشەوە دەکرێت بە فاکتەری جیاوازیش بەرەو پوکانەوە و لاوازی بچن، دیارە شارە کوردییەکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لەو دیاردەیە بەدەرنەبوون، بە تایبەت دوای پرۆسەی فتوحاتی ئیسلامی وردەوردە هەنگاویان بەرەو گەشەکردن ناوە، هەروەک توێژینەوەکەش بۆ لێکۆڵینەوە لە هۆکار و ڕهەندەکانی گەشەکردنیان وەک دیاردەیەکی شارستانی تایبەتکراوە، کە بێگومان ڕەهەندی جیاواز لەو گەشەکردنەیاندا ڕۆڵیان بینیوە، کە بە پشتبەستن بە سەرچاوەی ڕەسەن و بەڵگەی مێژوویی لە ڕەهەندەکانیان دەکۆڵرێتەوە.

وشە کلیلییەکان: ڕەهەندەکان، گەشەکردن، شوێنی جوگرافی، ناوچە کوردنشینەکان.

ڕەهەندەکانی گەشەکردنی شارە کوردییەکان لە سەدەکانی(٤-٦ک/١٠-١٢ز)دا

پێشەکی:

هەرچەندە شارنشینی لە کوردستان مێژوویەکی کۆنی هەیە، بەڵام دوای ماوەیەکی زۆر لە خامۆشی و دیارنەبوونی ڕۆڵی کاریگەر و دیاریان، بەرەبەرە لە دوای سەدەی(٣ک/ ٩ز) بەدواوە، شارە کوردییەکان زیاتر کەوتنە ناو ناوان و بەرەو بووژانەوە هەنگاویان ناوە، کە گرنگە لە دیدێکی مێژووییانەوە لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت، ئەگەرچی لە چەند لایەنێکەوە لە مێژووی شارەکان کۆڵراوەتەوە، بەڵام ڕەهەندەکانی گەشەکردن و پێشکەوتنیان بەتایبەت نەبوونەتە جێی باس، هەربۆیە توێژینەوەکە بە ڕەهەندەکانی گەشەکردنی شارەکان تایبەتکراوە.

گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە، کە بایەخی بە ڕوونکردنەوەی ئەو ڕەهەندە جیاوازانە داوە، کە لەپشت پێشکەوتن و گەشەکردنی بەشێک لە شارە کوردییەکانەوە بوون، پەیبردن بەو ڕەهەندانەش زۆر لایەنی شاراوەی مێژووي شارەکان دەردەخات، بە ئامانجی پڕکردنەوەی بۆشاییەک لە مێژووی شارستانیی کورد لەو قۆناغەدا.

ڕێبازی توێژینەوە: لەمبارەیەشەوە بە لەبەرچاوگرتنی تایبەتمەندیی توێژینەوەکە، بەپێویست زانراوە پشت بە دەق و لێدوانی زیاتری وڵاتناس و شارناسانی موسڵمان ببەسترێت، سەرباری گێڕاوەنەوەی بەشێک لە ڕووداوەکان و لێکدانەوەیان نموونە هێنانەوە بۆ ڕوونکردنەوەی ڕەهەندەکانی گەشەکردنی شارەکان.

هەرچی تایبەتە بە پرسی توێژینەوەکەش، ئەوە هەوڵدانێکە بۆ وەڵامدانەوەی بەشێک لەو جۆرە پرسیارانە، بۆ نموونە ئەو هۆکارانە چین

که دەرفەتی بۆ گەشەکردنی شارەکان لەم قۆناغەدا ڕەخساندووە؟ گرنگترین ڕەهەندەکان چین؟ ڕەهەندی جوگرافی تاچەند کاریگەری لەسەر گەشەکردنی شارەکان هەبووە؟ ڕەهەندە مرۆییەکان تاچەند ڕۆڵیان لەمبارەیەوە دیاریکردووە؟ ئەمانە و چەند پرسی دیکە دەبنە جێی گفتوگۆکردن، بەڵام لەبەر درێژنەبوونەوەی بابەتەکە و پابەندبوون بە سنووری دیاریکراو بۆ توێژینەوە، ناچاربووین بە کورتی و بە هێنانەوەی چەند نموونەیەک لەسەر ڕەهەندەکان بوەستین.

پێکهاتەی توێژینەوەکە: توێژینەوەکە لەو پێشەکییە و دوو تەوەرەی سەرەکی پێکهاتووە، تەوەرەی یەکەمی تایبەتکراوە بە ڕەهەندەکانی جوگرافی(سروشتی) و مێژوویی و ئاینی، هەرچی تەوەرەی دووەمیشە ئەوا تایبەتکراوە بە ڕەهەندی سیاسی، کارگێڕی، ئابووری، زانستی و ڕۆشنبیری، لەگەڵ پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان.

بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەکە پشت بە کۆمەڵێک سەرچاوەی ڕەسەن لە مێژووییەکانی و سەرچاوەی وڵاتناسی و شارناسەکان و چەندان ژێدەری زانستیی جیاواز بەستراوە، هەروەک لە لیستی سەرچاوەکاندا هاتوون، هەریەکەیان بە جۆرێک لە جۆرەکان خزمەتی ئەم توێژینەوەیان کردووە.

تەوەرەی یەکەم/

هەرچەندە توێژینەوەکە توێژینەوەیەکی مێژووییە، دەگونجێت سەرەتا باس لە ڕەهەندی مێژوویی بکرێت، بەڵام لەمجۆرە توێژینەوانە بەردەوام ئاستی کاریگەری لەبەرچاوگیراوە، لە ڕاستیدا ئەوە شوێنی جوگرافیشە کە شانۆی گۆڕانکاری و ڕووداوەکانە، بۆیە وەک ڕەهەندی یەکەم دەبێتە جێی باس.

یەکەم/ ڕەهەندی جوگرافی(شوێنی سروشتی):

لە ڕاستیدا شوێن بە یەکێک لە ڕەگەزە گرنگەکانی جوگرافیا دادەنرێت، بە تایبەت لە بواری جوگرافیای شاردا ڕۆڵێکی بایەخدار لە دیاریکردنی ڕۆڵی و ئەو ئاستەی کە دەیەوێت پێی بگات دەبینێت، لە هەمانکاتدا هۆکارێکی گرنگە، کە بڕیار لەسەر پێشکەوتن و گەشەکردن و ئاڕاستەی فراوانبوونیش دەدات، بۆیە هۆکار و لایەنی جوگرافی بابەتێکی گرنگ و فرە ڕەهەندە، ڕەنگە سەرەکترین بوارەکانی ئەوەی کە لای شارەزایانی بوارەکە و ئەوەی لەبارەی زانستی شارەوە گفتوگۆی لەبارەوە کراوە، لە دوو لایەنەوە خراونەتەڕوو، لای بەشێکیش لە شارەزایان لەسەر ئەو بنەمایە پۆلێنی شارەکان کراوە(الخفاف و الاخرون، ١٩٩٩، ١٠١)، کە ئەوانیش پێگە و شوێنن(الموضع و الموقع)، هەرچی شوێنە ئەو پانتاییە زەوییەی کە شاری لەسەر بنیادنراوە دەگرێتەوە، کە هەر شارێک بەپێی هەڵکەوتەی جوگرافی دەشێ خاوەنی خەسڵەتی تایبەت بەخۆی بێت، لە هەڵکەوتە و دیاردە سروشتییەکان و ڕەگەزەکانی ئاوهەوا(الهيتي و حسن، ١٩٨٦، ١٠)، کە ئەمەیان لە بەرانبەر شوێنی هەڵکەوتەی شار جیاوازە، بێگومان کاریگەری لەسەر ڕووداو و گەشەی هەر شارێک بەپێی شوێن پێگەی خۆی هەیە، ئەمە سەبارەت بە هەر شارێکی کوردیش ڕاستە.

هەرچی پێگە یان هەڵکەوتەیە ئەوا مەبەست لێی دەستنیشانکردنی سەنتەری شار و پەیوەندییەکانیەتی لەگەڵ ناوچەکانی دەوروبەر و ئەو هەرێمانەی دەوریان داوە، کە بە ڕەگەزێکی سەرەکی هەر شارێک دادەنرێت، کە دەشێ ئەو پەیوەندییە ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و شارستانی بێت، کە بێگومان کاریگەریی گەورەیان لەسەر شار هەیە، هەموو ئەو بابەتانە بە جۆرێک لە جۆرەکان لە لایەن شارانگەڕا و وڵاتناسانی موسڵمانەوە بوونەتە جێی بایەخ و لێکۆڵینەوەش، بەپێی

خەسڵەتەكان پێوانە و مەرجیان بۆ پۆلێنكردن و دانانی شوێنێک بە شار داناوە(المقدسي، ١٩٩١، ٤٧؛ عبوش، ٢٠٠٤، ٣٢)، کە بێگومان شارە کوردییەکان لەو مەرج و خەسڵەتانە بەدەرنین، بە تایبەت ئەوەی پەیوەندی بە هۆکار و مەرجی شوێنی جوگرافییەوە هەیە، کە بە تایبەت دەبنە جێی باس.

لە ڕاستیدا ناوچە کوردنشینەکان بە گشتی و بە تایبەتیش شارەکان بەهۆی ئەو پێگە جوگرافییەی کە هەیانبووە، تا ڕادەیەکی زۆر لە قۆناغە جیاوازەکاندا گرنگیی خۆیان لەدەستنەداوە، بە تایبەت لەو قۆناغەی کە بۆ لێکۆڵینەوەکە دیاریکراوە، بۆ نموونە شارەکانی هەرێمی چیاکان وەک ئەلقەی پەیوەندیی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای جیهانی ئیسلامی وابووە (ابن حوقل، ١٩٣٨، ٣٥٧)، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە سەرچاوەکانی سامانی سروشتی و بژێوی هەمە چەشنە و جۆراوجۆر بوون، بەهۆی ژینگەی سروشتی و بەپیتیی خاکەکەی و گونجاویی ئاوهەواکەی بۆ کشتوکاڵ (المقدسي، ١٩٩١، ١٣٨، ٣٨٥؛ محەمەد، ٢٠١٢، ٨)، ئەوە سەرباری هەڵکەوتەی بەپێی ناوچە و هەرێمەکانی دەوروبەری و تۆڕێکی ڕێگاوبانی ناوخۆی و ئەو ڕێگا گرنگانەش کە بە ناوچەکەدا تێپەڕبوون، کە بایەخی بازرگانی و ئابووری و شارستانیی گرنگیان هەبووە (قدامة بن جعفر، ١٨٨٩، ٢٢٦، ٢٢٨)، کە باسکردنی ناوچەکە بە گشتی جێی مەبەست نییە، بەڵکو ئاماژەکردنە بە گرنگیی شوێن و پێگەی شارەکانە.

لە گۆشەنیگای ئەوەی کە خرایەڕوو، بە تایبەت ئەوەی کە پەیوەندی بە ڕۆڵی پێگە و شوێنی شارەکانەوە هەیە، ئەوا بەشێکی زۆر لە شارە کوردییەکان خاوەنی تایبەتمەندیی خۆیان بوون، لە سایەی ئەم فاکتەرەوە دەرفەتی گەشەکردن و پێشکەوتنی زۆریان بۆ ڕەخساوە، بۆ نموونە گونجاویی هۆکارە سروشتییەکان لە وێنەی ئاووهەوای گونجاو و سەرچاوەکانی ئاوی پێویست، کە بۆ ژیانی دانیشتووان و بەروبوومی

کشتوکاڵی و ئاژەڵیش پێویستییەکی حەتمییە، ئەوەی لەمبارەیەشەوە جێی مشتومڕ نییە، دەوڵەمەندیی ناوچە کوردنشینەکانە بە بەفر و باران، کە سەرچاوەی سەرەکیی ئاوی سەرزەوی و ژێرزەوییە، کە لە شێوەی جۆگەلە و ڕووبار و دەریاچە و کانی و کاریزدا دەرکەوتوون (بڕوانە: المقدسي، ١٩٩١، ١٣٧، ١٣٩، ٣٧٣، ٣٧٤، ٣٨٥)، لە سەرچاوەکانیشدا ناوی چەندان سەرچاوەی ئاوی لەمجۆرە هاتووە، کە سەرباری سوود لێوەرگرتنی وەک سەرچاوەی ئاوی خواردنەوە، ڕووبەرێکی پانوپۆڕ و پێدەشت و کێڵگە و زەویوزار و ڕەزوباخی ناوچە کوردنشینەکانیشی بەراوکردووە، ژیانێکی ئابووریی شایستەشی بە دانیشتووان بەخشیوە (ابن حوقل، ١٩٣٨، ٣٥٨-٣٥٩)[١].

ئەوەی کە پەیوەندیشی بە هەڵکەوتەی شوێنی شارە کوردییەکانیشەوە بەپێی ناوچە و هەرێمەکانی دەوروبەریشیانەوە هەبووە، ئەوە بێگومان کاریگەری لەسەر گەشەی شارەکان داناوە، هەرچەندە ئەمە پەیوەندیشی بە هۆکارەکانی دیکەشەوە هەیە، لە ڕاستیدا هەڵکەوتە بەپێی پەیوەندییە ناوخۆیی و دەرەکییەکانیشیان، کاریگەریی زۆریان لەسەر شارەکان داناوە، ئەوەی ئاشکراشە بەشێکی زۆر لە شارە کوردییەکان لەمبارەیەشەوە خاوەنی پێگەیەکی جوگرافیی گرنگبوون، ئەم ڕەهەندەش لە چەند لایەنێکەوە کاریگەری دەرکەوتووە، بۆ نموونە هەڵکەوتەیان بەپێی سنووری هەرێمەکانی دەوروبەر، بۆ نموونە (جزیرە) لەبەر گرنگیی شوێنی جوگرافی، وەک پردی نێوان عێراق و شام ناوبراوە (المقدسي، ١٩٩١، ١٣٦)، ئەمەش بایەخی جوگرافیی شارە کوردییەکانی هەرێمەکە بە گشتی دەردەخات، لەلایەکی دیکەوە هەڵکەوتەی بەشێک لە شارەکان وەک ناوچەی سنووری لەگەڵ خانەی بێباوەڕان، بۆ نموونە شارەکانی (امد و دوین و ڕوها و گنجە وملازگرد و خلاط)، هەر وەک سەرچاوەیەک (ملازگردی بە سنووری نێوان موسڵمانان و بێباوەڕان ناوبردووە، خەڵکەکەشی بە جەنگاوەر ناوبردوون) (المؤلف مجهول، ١٤٣٢ه، ١١٦)،

شارەکانی سنووری هەرێمی جزیرەی فوراتیش بە (خانەی جیهاد و کەوشەنێک لە کەوشەنەکانی موسڵمانان ناوبراوە) بە(کەوشەنی جزیرە)ش ناودێرکراوە (المقدسي، ١٩٩١، ص١٣٦)، کە بایەخێکی گرنگیان بەهەردوو باری ئەرێنی و نەرێنیش بە شارەکان بەخشیوە، بۆ نموونە لایەنێکی ئەرێنی لە بایەخدان بە لایەنی ئاواکاری و دروستکردنی قەڵا و قوللە و نۆژەنکردنەوەی شورە و دامەزراوەکانی ئەو شارانە بووە (ناصر خسرو، ١٩٨٣، ٤٠ ؛فارقی، ٢٠٠٧، ٩٤؛ بنگلي، ٢٠٠٥، ٢٢١؛ خوشناو، ٢٠٠٦، ١٣٠)، کە کاریگەری لەسەر بووژانەوەی شارەکان و لایەنی شارستانییان هەبووە.

لایەنێکی دیکەی ڕەهەندی جوگرافی بەشێکی زۆری شارە کوردییەکان، بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافییانەوە شوێنی پێدا تێپەڕبوونی ڕێگای هامشۆ و بازرگانی بوون، کە بوونەتە هۆی بەیەکەوە بەستنەوەی بە ناوچەکانی دەوروبەر و هەرێمەکانی دیکەشەوە، کە هۆکارێکی گرنگی جوڵەی بازرگانی و دەرکەوتنی هەندێکیان وەک ناوەندێکی گرنگی ئابووری گەشەی بە شارەکان داوە، بۆ نموونە ڕێگای (خوراسانی گەورە) لە دیارترینی ئەو ڕێگایانە بووە، کە بە سنوورێکی فراوانی ناوچە کوردنشینەکاندا تێپەڕبووە، کە زۆرێک لە شارەکانی ڕۆژهەڵاتی بە بەغدای خیلافەتی عەبباسییەوە بەستۆتەوە، لە نموونەی شارەکانی وەک (خانقین و حلوان و صیمرە و قرمیسین و الدینور و نهاوند و همدان) (الیعقوبي، ١٤٢٢، ٧٢؛ الادریسي، ١٤٠٩ه ، ١/ ٤١٥)، سەرباری ئەوەی بایەخێکی گەورەی فرە ڕەهەندی هەبووە، کاریگەریی گرنگیشی لەسەر ئەو شار و ناوچانە داناوە کە پێیاندا تێپەڕیوە، لەبەرئەوە هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافیی کوردستان و سامانی زۆری و بوونی دەیان ڕێگای بازرگانی ناوخۆیی و دەرەکی دیکە، کە زۆربەیان بە کوردستاندا تێپەڕیون و بەهۆیانەوە ناوچە جیاوازەکانی جیهانی ئیسلامی لەلایەک و خانەی شەڕ لەلایەکی دیکەوە بەیەکەوە دەبەستنەوە، دامودەزگای خزمەتگوزاری و قەیسەری و بازاڕ و خانە و تەویلە و میوانخانەی

جیاوازیش لە شارە کوردییەکاندا زۆر بوون، بە شێوەیەک کەم شار هەبووە بەمانە نێوبانگی پەیدانەکردبێت، لە نموونەی شارەکانی وەک (همدان و مراغه و اردبیل و سلماس و مرند (ابن حوقل، ١٩٣٨، ٣٣٦-٣٣٧، ٣٥٨؛ محمد، ٢٠١١، ٣٠٩-٣١٩)، ئەمە چ جای شارەکانی وەک (خلاط و بدلیس و میافارقین و ارزن) (ناصر خسرو، ١٩٨٣، ٤١)، هەربۆیە ئەو ناوچانەی کە هەڵکەوتەی جوگرافییان لەسەر ڕێگای بازرگانی بووە، بە خێرایی گەشەیان کردووە بوونەتە ناوچەی شارنشینی و ئاوەدانی، ڕەنگە شاری (دنیسر) لە هەرێمی جزیرە نموونەیەکی بەرچاوبێت، کە پێشتر جگە لە گوندێک و ناوچە شێوە بیابانێک هیچی دیکە نەبووە، بەڵام بەهۆی هەڵکەوتەی شوێنەکەی هەر وەک لەبەرگرەوەی پەرتووکی (صورة الارض) لە سەدەی (٦ک/١٢ز) ئاماژەی بەوە کردووە، کە بۆتە مەڵبەندێکی گرنگی بازرگانی و ناوەندێکی ئاوەدان و خاوەنی کۆشک و میوانخانە و خانە و بازاڕێکی گەورە، کە لە هەموو لایەکەوە خەڵکی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە (ابن حوقل، ١٩٣٨، ١/ ٢٢٤)، هەر لەمبارەیەوە (یاقوت الحموي)یش ئەوەی خستۆتەڕوو، کە ئەو لە تەمەنی گەنجیدا سەردانی کردووە کە جگە لە گوندێک هیچی دیکە نەبووە، بەڵام دوای تێپەڕبوونی (سی ساڵ) لە میانەی گەشتێکیدا بەو ناوچەیەدا ڕێگوزەری کردۆتەوە، کە ناوێکی دیکەی (قوج حصار)بووە، بینیویەتی کە بۆتە چ شارێکی ئاوەدان و جەنجاڵ و خاوەن دووکان و بازاڕێکی گەورە (١٩٩٥، ٢/ ٤٧٨).

لایەنێکی دیکەی ڕەهەندی جوگرافی و کاریگەری لەسەر بووژانەوە و گەشەکردنی شارەکان، کە دەکرێت بە کورتی و بە نموونەی چەند شارێک بۆ هەر هەرێمێک لە هەرێمە کوردنشینەکان ئاماژەی بۆ بکرێت، ئەوە لە ڕوانگەی شوێن و پێگەی هەر یەکێکیانە بەو هەلومەرجە سروشتی و هەڵکەوتە جوگرافییەی کە هەیانبووە، بۆ نموونە شاری (حلوان) کە وەک یەکێک لە شارەکانی هەرێمی چیاکان و وەک شارێکی گەورەی سەردەم هەژمارکراوە (یاقوت الحموي، ١٩٩٥،٢/ ٢٩١)، سەرەڕای ئەوەی

هەلومەجی سروشتی و ئاووهەوای گونجاوی هەبووە، هەڵکەوتەی بەپێی ناوچەکانی دەوروبەر و سەرەڕێگای سەرەکیی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ئیسلامی، وەک ناوەندی کارگێڕی بۆ ناوچە و شارۆچکەکانی دیاریکراوە (کاکە یاسین، ٢٠١٢، ٢١)، ڕای واش هەیە کە هۆکاری دروستکردنی لە بنەڕەتدا بۆ شوێنی ستراتیجی و جوگرافیی شارەکە گێڕاوەتەوە (نەقشبەندی، ٢٠٠٨، ٦٢)، بە درێژایی مێژووی خیلافەتی عەبباسیش تا شاڵاوەکانی مەغۆل وەک ناوەندێکی سیاسی و سەربازی و ئابووریی گرنگ ماوەتەوە، شاری (همدان) نموونەیەکی دیکە ئەو شارانەی هەرێمی چیاکانە، کە بەتایبەتمەندیی هەڵکەوتە و مێژووەکەی دەناسرێتەوە (ابن الفقه، ١٩٩٦، ٢٠٣، القزويني، د.ت، ٤٨٣)، کە کاریگەریی زۆری لەسەر بارودۆخ و ئاووهەوا و پێگەکەی داناوە، تاوەکو بە چەق و ناوەندی هەرێمەکە زانراوە (المقدسي، ١٩٩١، ٣٨٦؛ محمد، ١٩٩٤، ٢٠)، هەروەتر کەوتبووە سەر ڕێگای کاروانە بازرگانییەکان و حاجیانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی، هەموو ئەمانەش کاریگەریی گەورەیان لەسەر مێژووی گەشەکردنی شارەکە داناوە (الدوسكي، ٢٠٠٦، ٤٤).

سەرباری ئەوەی هەرێمی جزیرە بە گشتی بایەخێکی گرنگی هەبووە، هەڵکەوتەی جوگرافیی بارودۆخی سروشتی گرنگی هەرێمەکەی زیاتر کردووە (الاصطخري، ٢٠٠٤، ٧١؛ ابن حوقل، ١٩٣٨، ١/ ٢٠٨؛ الاتروشي، ٢٠١٣، ٢٦٠)، ئەوا هەڵکەوتەی هەریەک لە شارەکانیشی خاوەنی پێگە و بایەخی ستراتیجیی خۆیان بوون، کە بێگومان ڕۆڵی گرنگیان لە بووژانەوەی زیاتر و گەشەکردنیاندا هەبووە، لە نموونەی شارەکانی وەک (سنجار و ميافارقين و نصيبين و حصن كيفا و امد)، کە هەریەکەیان بەو تایبەتمەندییە سروشتییانەی کە پێی ناسراون، ڕۆڵی شارستانییانەی بایەخداریان بە تایبەت لەماوەی لێکۆڵینەوەدا بینیوە (المقدسي، ١٩٩١، ١٣٨؛ محمد، ٢٠١١، ١١٧- ١٢٤؛ خۆشناو، ٢٠١٤، ١٩٠)، هەر لەو بارەیەوە ڕەهەندی جوگرافیی شارەکانی هەرێمەکانی هەرێمی

ئاذربیجان و ئاران بەهەمان شێوە ڕۆڵی مێژووییانەی خۆیان لە گەشەکردنی شارەکانی ئەو هەرێمانەشدا بینیوە، هەڵکەوتەی جوگرافیی فرە بوونی سەرچاوەکانی داهات و بەرهەمی زۆری کشتوکاڵی و ئاژەڵداری وەک کایەکی گرنگی ژیانی ئابووری بایەخی ئەوانی زیاتر کردووە، لەو قۆناغە گرنگە مێژووییەدا هێزێکی زیاتر بە ئاڕاستەی گەشەکردنی پێ بەخشیون، لەمبارەیەشەوە هەر یەک لە شارەکانی (اردبیل و مراغە و تبریز و ارمیە و خوی و سلماس و اشنە و برذعە و گنجە و شروان و شمکور و بیلقان) نموونەی ئەو شارانەی ئەو دوو هەرێمەن، کە هەریەکەیان بە زیاتر لە جۆرێک بەروبووم و بەرهەم و کاڵا و دووکان و بازاڕ بەناوبانگبووە (الاصطخري، ٢٠٠٤، ١٨٠؛ المقدسي، ١٩٩١، ٣٧٥-٣٧٦؛ حسین، ٢٠٠٢، ١٥- ٢٦)، ئەمانە بە کورتی نموونەی بەشێک لەو شارە کوردییانەن کە بەهۆی شوێن و هەڵکەوتە و بارودۆخی سروشتییان کاریگەریی زۆری لەسەر گەشەکردنیان داناوە.

هەموو ئەمانە کاریگەری و ڕۆڵی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیی خۆیان لە گەشەکردنی کلتووری و شارنشینی و قەبارەی شارەکانیشدا هەبووە، کەواتە دەکرێت بوترێت کە هۆکاری جوگرافی وەک فاکتەرێکی کاریگەر ڕۆڵی گرنگی لە گەشەکردنی شارەکاندا بینیوە، لە شوێنی جوگرافی و هەڵکەوتە و فاکتەر و ڕەگەزەکانی ئاووهەوا و بەپیتی خاک و فرە جۆریی سەرچاوەکانی داهاتدا (الاتروشي، ٢٠١٣، ٢٦١؛ خۆشناو، ٢٠١٤، ٢٤٤)، کە بۆ ژیان و گوزەران و گەشەی کۆمەڵایەتیش پێویستن، بەڵام نابێت ئەوەش لەبیربکرێت، کە ئاست و ڕادەی کاریگەریی هۆکارە سروشتییەکان، بە تایبەت ئەوەی پەیوەندی بە خواستی و دەستی مرۆڤەوە هەیە، لە ڕادەی سوودوەرگرتن و باری ئاسایش و سیاسەتی ڕۆژگار و توانای شارستانی و پێشکەوتنی مرۆڤ، کە هەموو ئەمانە تێکەڵ بە هۆکارە مرۆییەکانیش دەبن، بۆیە پێمان وایە بەتەنها بەردەستبوون و گونجاویی هۆکارە سروشتییەکان و هەڵکەوتەی

جوگرافی بەتەنها بەسنین بۆ گەشەکردنی لایەنی شارستانی و سیستەم و کلتووری شارنشینی، بەڵکو پەیوەستن بە ئاستی سوودلێوەرگرتن و هۆکارە مرۆییەکانیشەوە، کە لەمەودوا باسیان لێوەدەکرێت.

دووەم / ڕەهەندی مێژوویی:

لێکۆڵینەوە لەبارەی پەیوەندیی نێوان مێژوو و جوگرافیای شار لای زۆرێک لە لێکۆڵەرەوان جێی بایەخ و تێڕامانە، چونکە پەیوەندییەکی قوڵ و بەهێزی مێژوویی لە نێوان قۆناغەکانی نیشتەجێبوونی مرۆڤ و گەشەکردنی شارەکان و دانیشتوواندا هەیە، چەندە مێژووی نیشتەجێبوونی خەڵک لە شوێنێکدا کۆنتر بێت، ئەوا هەلی گەشەکردنی دانیشتووانی تێدا زیاترە، ژمارەی دانیشتووان گونجاوە لەگەڵ کۆنیی نیشتەجێبوونی مرۆڤ، نیشتەجێبوونی گروپ و دەستە کۆمەڵایەتییەکانیش لە شاردا سەرباری ئەوەی مێژوویەکی کۆنی هەیە، قۆناغ و سەردەمی جیاوازی بڕیون (ابو صبحه، ۲۰۰۲، ۱۰۷)، ڕەنگە بەشێکی گرنگی پەیوەندیی نێوان مێژوو و گەشەی شارەکان ئەوە بێت، کە هەروەک (ابن خلدون) ئاماژەی بۆکردووە، کە دەستڕەنگینی و پیشەگەرییە جیاوازەکان کە لە نەریتە باوەکانی شارستانیەت دەژمێردرێن، نەریتەکانیش بە هۆی دووبارەبوونەوە و تێپەڕبوونی کات جێگیر دەبن و ڕەگ و ڕیشەیان لە ناو نەوەکانی داهاتوودا ڕۆدەچن و هەرکاتێکیش نەریتێک پایەداربێت لەناوچوونی دژوار دەبێت، هەربۆیە دەبینین کە ئەو شارانەی مێژوویەکی کۆنیان هەیە، شارستانیەتیان تێدا فراوانبووە و لەکاتی ئەگەری هەر نسکۆ و کەمبوونەوەی دانیشتووانیشیان، دیسانەوە شوێنەواری پیشەسازی و شارستانیی کۆنیان تێدا هەردەمینێتەوە، بەڵام ئەمە لە شارە تازە دروستکراوەکاندا ئەگەرچی لە ئاستی شارە کۆنەکانیش دابن ڕوونادات، هۆکاری ئەمەش ئەوەیە کە لەشارە کۆنەکاندا بەهۆی تێپەڕبوونی کاتەوە و دەستاودەستکردن و دووبارەبوونەوەی داب و نەریتەکانی ژیانەوە

پایەداربووە و ڕەگ و ڕیشەی داکوتاوە، کەرەسە و دەستڕەنگین و کەلوپەلەکان بۆ گەشەکردن و بنیادنان بەردەستن (ابن خلدون ،٢٠١٦، ٢/ ١٦٧)، هەرچەندە نموونە و شاری واش هەن کە بە کاریگەریی هۆکارگەلی دیکە دروستبوون و هەرزووش گەشەیانکردووە، کە دواتر نموونەیان پێدەهێنرێتەوە.

لە مێژووی بەشێکی زۆر لە شارە کوردییەکانیش ئەمە بەدیدەکرێت، چونکە زۆرێک لەوانە هەر لە دێر زەمانەوە شوێنی مانەوە و ژینکردن بوون، بوونە ناوەندی سیاسی و سەربازیی زلهێزانی سەردەم لە مێژووی کۆنیشدا (الاصطخري، ٢٠٠٤، ١٨١؛ قزانجي، ٢٠١٠، ٧٨)، کەرەسە و پێکهاتەکانیشیان بە جۆرێک بوون کە نیشانەی کۆنی و دەستڕەنگینییان پێوە دیاربووە، وەستاکاری و وردەکاریی وایان تێداکراوە کە مرۆڤ بە بینینیان سەرسام بووە (المقدسي، ١٩٩١، ١٤٠؛ ناصر خسرو، ١٩٨٣، ٤١)، بە گوێرەی ئاماژەی سەرچاوەی گەڕیدە و وڵاتناسانی موسڵمانیش بێت، کۆنترین ئاوەدانی لە دوای لافاوەکەی حەزرەتی (نوح) لە ناوچەی کوردنشینیە، کە ئاوایی هەشتیان (ثمانین)ە (الاصطخري، ٢٠٠٤، ٧٨)، کە کەوتۆتە خوار چیای جودی، کە دواتر گەشەی کردووە بۆتە شارۆچکەیەکی ئاوەدان و ناوداری ناوچەکانی سەر بە هەرێمی جزیرە (المقدسي، ١٩٩١، ١٣٩)، شاری (حران) لە هەمان هەرێم نموونەیەکی دیکەی بەرچاوە کە ناوەندێکی دێرین و شارێکی ئاوەدان و ناوەندێکی نێوداری نیشتەجێبوونی (صابیئە)کان[٢] بووە (الاصطخري، ٢٠٠٤، ٧٦؛ یاقوت الحموي، ١٩٩٥، ٢/ ٢٣٥)، لە هەروەتر زۆرێک لە شارە کوردییەکان ڕیشە و قوڵاییەکی مێژووییان هەبووە، کە بە درێژایی قۆناغە جیاوازەکان گۆڕانکاری و بەرزی و نزمیی زۆریان بەخۆوە بینیوە، زۆرێکیان وەک ناوەندی ساسی و کارگێڕی و ئاینی و ئابووری ڕۆڵی مێژووییانەی خۆیان دیاریکردووە، بۆ نموونە (همدان) (الدوسكي، ٢٠٠٦، ٢٩) و الدينور (حسن، ٢٠١٣، ١٩) و حصن كيفا و حلوان چەندانی دیکەش (الهروي، ١٤٢٣ه،

٦٢، ٦٣، ٦٤؛ نەقشبەندی، ٢٠٠٨، ٤٣-٧٠) نموونەی ئەو شارانەن، ئەمانە چەند نموونەیەکی ئاسایی مێژووی شارنشینی ناوچە کوردنشینەکانن، زۆرێکیش لەو ئاوایی و گوندە کۆنانەی ناوچەکە بە تێپەڕبوونی کات و لەبەر گرنگیی هەڵکەوتە و بایەخی ئابووری و لایەنی دیکەش بوونە شار و شارۆچکە و مێژوویەکی درەوشاوە و ڕۆڵێکی بەرچاوی شارستانییان بینیوە.

هەرچەند بە تێپەڕبوونی کات و بە هۆکاری جیاوازی سروشتی و مرۆیی وەک خراوەتەڕوو، شار و ئاوایی و شوێنەکان وەک خۆیان نامێننەوە، بەڵام بێگومان هۆکاری مێژوویی ڕۆڵی لە گەشەکردن و بە ئاوەدانیی مانەوەی شارەکاندا هەبووە، زۆربەی ئەو شار و شارۆچکانەی مێژوویەکی دێرینیان هەبووە، خاوەنی دامەزراوە و شوورە و قەڵا و قوللە و پەرستگا و مەڵبەندی ئاینی گرنگ بوون، لە مێژووشدا لە دوای چیا و سروشتی چڕوپڕ و سەخت و دژواریی ناوچەکە شارەکان پەناگەیەکی گونجاوبوون بۆ مانەوە و خۆپارێزی لە مەترسی داگیرکاران و مەترسییە سەربازییەکان، تا ئەوەی دەوترێت شار بۆ کاروباری سەربازی دروستکراوە، بوونە ناوەندێکی ئارام بۆ دانیشتووان، نەخاسمە شوورە و پشتێنی پاراستنیان بۆ دروستکراوە و ئەوە لەبەرچاوگیراوە، کە شوێنێکی بەرز و حاسێ دروستبکرێت وەک مەرجی دەوڵەتداری و بنەماکانی شار لەبەرچاوگیراون (ابن خلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٣٣؛ ابن الازرق، د.ت، ١/ ٢١٩)، هەرئەمەش لە زۆرێک لە شارە کوردییەکان بەدیدەکرێت، کە لە شوێنێکی سەخت و بەرز و حاسێ بنیادنراون و یان قەڵا و شوورایان هەبووە (عبوش، ٢٠٠٤، ٤٣).

سێیەم/ ڕەهەندی ئاینی:

هۆکاری مێژوویی بایەخی لایەنێکی دیکەش دەردەخات یان بە مانایەکی دیکە پەیوەندی بە لایەنێکی دیکەی گرنگی ژیانی جڤاکیشەوە هەیە، ئەویش لایەنی ئاینییە، چونکە ئەوەی ئاشکرا و ڕوونە بە گشتی لەناو مێژوودا ئەوەیە کە بە درێژایی مێژوو مرۆڤ هیچ کات و سەردەمێک بێ پەرستش و پەرستراو نەبووە، جا ئەگەر ئەو پەرستراوە (خوای تاک و تەنیا) یاخود بت و تەوتەمێک بووبێت، بۆیە دەشێ شارێکیش بێ شوورا و دامەزراوەی دیکە بووبێت، بەڵام هیچ کات بێ پەرستگا و شوێنی پەرستن نەبووە، تا ئەو ڕادەیەی ئاین هۆکارێکی سەرەکی و گرنگی بنیادنانی زۆر شار بووە، لەبەرئەوە کارێکی ئەستەمە پەیوەندیی نێوان ئاین و شار لێک جیابکرێتەوە، ئەو ئەرکە گرنگەش کە شار لە بەرانبەر ئاین دەیگێڕێت، ڕۆڵێکی ئەرێنیی زۆری لە گەشەکردنی شاردا بینیوە، کە دواتر زیاتر دەبنە جێی ئاماژەبۆکردن، تەنانەت لە مێژوودا شار هەیە بە پەرستگا و خواندە پەرستراوەکەی ناوبانگی دەرکردووە (الخفاف والاخرون، ١٩٩٩، ١٢٧-١٢٨).

لە شارە کوردییەکانیشدا چەندان مەڵبەند و و ئاتاشگە و دێر و کەنیسە و پەرستگای ئاینی جۆراوجۆر هەبوون، کە مێژوویەکی دێرینیان هەبووە، هۆکاری لەخۆخرکردنەوەی خەڵکی هەمەچەشنە بوون، کەم شار هەیە کە زیاتر لە پەرستگایەک و ناوەندێکی پەرستنی ئاینی تێدا نەبووبێت (خوشناو، ٢٠١٤، ١٣٦؛ عدو، ٢٠١١، ١٦٢)، نەک هەرئەوە لە ڕووی مێژووییەوە بوونی دامەزراوەی دیکەی زانستی و ڕۆشنبیری دیکەش بەرچاودەکەون، لە نموونەی پەرتووکخانە و ناوەندی تەندروستی و ساغلەمی، بە تایبەت دامەزراوەکانی سەر بە ئاینەکانی دیکە پێش ئیسلام ئەو ڕۆڵە گرنگەیان گێڕاوە، لە نموونەی شارەکانی وەک (نصیبین و ڕها و حران و آمد)، تا نموونەی وا هەیە چ جای ئەوەی هۆکاری ئاینی لەپشت

دروستکردنی بووە، تایفەیەکی ئاینی کۆنی کوردستان بنیادیاننناوە و شوێنی نیشتەجێبوونیان بووە (الحمیري، ١٩٨٠، ١٩١).

لە دوای پرۆسەی فتوحاتی ئیسلامی و بڵاوبوونەوەی ئیسلامیش مزگەوت وەک یەکەم و گرنگترین دامەزراوە و شوێنی پەرستن لە هەموو شار و شارۆچکە و تەنانەت ئاواییەکانیش ئاواکران، بە تایبەت لەماوەی لێکۆڵینەوەکەدا میر و بەرپرسان لایان زۆر لەو بوارە داوەتەوە و مزگەوتی زۆریان دروسکردوون، جا چ وەک خولیا و پێویستی یان بە پاڵنەری ئاینی بووبێت، بۆ نموونە سەرچاوەیەک ژمارەی مزگەوتەکانی شاری (میافارقین)ی بە دوو سەد دانە و هی شاری (ماردین)یشی بە نزیکەی سەد مزگەوت، مزگەوتەکانی (جزیرة ابن عمر)یشی بە هەشتا دانە هەژمارکردووە (ابن شداد، ١٩٧٨، ١/٣، ٢٧٧، ٢١٥، ٥٤٤)، لە شارەکانی دیکەش بە ڕێژە و قەبارەی جیاواز مزگەوتی زۆر ئاواکراون، کە لەبەر درێژنەبوونەوەی بابەتەکە ناتوانرێت ئاماژەیان بۆ بکرێت، ئەمە سەرباری دامەزراوەی دیکەی ئاینی لە نموونەی (زاویە و خانەقا و ڕبط)ەکان[٣]، سەرباری ئەوەی ئەمانە ڕۆڵی ئاینییان بینیوە، تاڕادەی مەرجی بەشاردانان بوونی دامەزراوەی بە تایبەت مزگەوت (الجامع) و دامەزراوە و ئاواکارییە کارگێڕی و سەربازی و کۆمەڵایەتییەکان لە شاردا، وەک مەرج و پێویستیی ژیانی شارستانی سەیردەکرێن (ابن الأزرق، د.ت، ٢/ ٢٧٣)، بوونە مەڵبەندێکی گرنگی زانستیش و شوێنێک بۆ بووژانەوەی لایەنی شارستانی و ئاوەدانیی شارەکان، هەر خودی بوونی ئەم دامەزراوە ئاینییانە بە گشتی لایەنێکی گرنگی ئاواکاری و بیناسازیی شارەکان بوون، ئەمەو بوونی زانا و پیاوانی ئاینی سەربە ئاینییەکانی دیکە و ئارامگە و گڵکۆ و مەرقەدی پێشینان (الهروي، ١٤٢٣ ه، ٦٢، ٦٣)، زۆرجار ژمارەیەکی زیاتری خەڵکیان بۆ لای خۆ ڕاکێشاوە، ئەوە چ جای ئەوەی خودی ئیسلام هاندەرە بۆ ژیانی شارستانی و بایەخدان بە لایەنی زانستی و ڕۆشنبیری و دامەزراوە جۆربەجۆرەکان.

بەهەرحاڵ ڕەهەندی مێژوویی و ئاینیش وەک هەر هۆکارێکی دیکە کە بە کورتی خرایەڕوو، ڕۆڵی خۆی لە گەشەکردنی لایەنی کەم هەندێ لە شارەکاندا بینیوە، پێمانوایە ئەو ڕایەی (ابن خلدون) لە جێی خۆیدایە، کە شارە کۆنەکان کە خاوەنی مێژوویەکی کۆنن لە هەر بارودۆخێکدا کە تووشیان دەبێت، بە بەراورد بە شارە نوێیەکان بەهۆی بەردەستبوونی کەرەسە و بەردی نایاب و دەستڕەنگینیی خەڵکەکەی و پاراستنی ئەو داب و نەریتەی لەمبارەیوە پاراستوویانە، زووتر دەبوژێنەوە و دەست بە هەستانەوە و گەشەدەکەن (٢٠١٦ ، ٢/ ١٦٧)، ئەمە و لە پاڵیدا هۆکاری ئاینی چ وەک هاندانی بۆ ئاوەدانی و ئاواکاری چ وەک ئەو لایەنەی کە ئاماژەی بۆکرا، لە مێژووی شارنشینیی شارە کوردییەکاندا ڕۆڵی ئەرێنیی باشیان لە گەشەکردنیاندا بینیوە.

تەوەرەی دووەم/ ڕەهەندە مرۆییەکان:

مەبەست لە ڕەهەندە مرۆییەکان ئەوانەن کە پەیوەندییان بە ڕۆڵی دەستی مرۆڤەوە هەیە لە داهێنان و دروستکردنیاندا، کە هەندێ جار بە تایبەت لەگەڵ پێشکەوتنی هزروبیری داهێنەرانەی مرۆڤ و ئاستی سوودوەرگرتن لە کەرەسەکانی دەوروبەری و ناو سروشت، کاریگەریی خۆیان لەمبارەیەوە بینیوە، کە بە کورتی لە چەند لایەنێکەوە لێیان دەدوێین.

یەکەم/ ڕەهەندی سیاسی و کارگێڕی:

لایەنی سیاسی بە ڕەهەندە جیاوازەکانیەوە وەک لقێکی گرنگی هۆکاری مرۆیی بە بزوێنەری ڕووداوەکان دادەنرێت، کە بە درێژایی قۆناغەکانی مێژوو لە کاریگەری نەکەوتووە، کە کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر پرۆسەی ئاڕاستەکردنی بزاوتی دانیشتووان و گەورەبوونی قەبارەی شارەکان و ئاستی ئاوەدانی و بەرقەرارکردنی ئارامی و

ئاسایشی وڵاتەوە هەیە، بۆیە بە مەرجێکی گرنگی تەنانەت دروستکردن و گەورەبوونی قەبارە و ئاستی گەشەی شارستانی دانراوە، هەموو ئەو لایەنانەش بە دەسەڵاتەوە پەیوەستکراون (ابن الازرق، د.ت، ١/ ٢١٩)، چونکە دابینکردنی پێویستییەکانی وەها شارانێک لە توانای تاکەکەس بەدەرە و پێویستی بە خەرجی و سیستەمێک هەیە، بۆ هەڵسوڕاندن و ڕەخساندنی ژینگەی گەشەکردن و دابینکردنی خەرجی و داهاتی پێویست، دیارە لەبەر ئەو ڕۆڵەشە کە ئاستی ئاوەدانی و گەشەکردنی شار بە تەمەنی فەرمانڕەوایی دەوڵەتەوە بەستراوەتەوە، کە لەگەڵ پێشکەوتن و تەمەندرێژی تەرز و هونەری بیناسازی و ژیانی شارنیشنیش گەشەدەکات، شار و شارۆچکەکان خانوو و کۆشکی فراوانیان تێدا دروستدەکرێت، بازنەی دووکان و بازاڕ و قەڵا و شوورا و دامەزراوەکانی تێدا فراوان دەبێت، هەرکاتێکیش دەوڵەت پوکایەوە ئەوا کۆمەڵگە و ئاوەدانییەکەشی ڕوو لە کەمبوونەوە دەکات و بەرەو وێرانی دەچێت (ابن خلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٢٢)، ئەمەش پەیوەندی و کاریگەریی نێوان دەسەڵات و هونەر و ئاستی بیناسازی دەردەخات، بۆیە دەشێ وەک هەر لایەنێکی دیکە لەژێر کاریگەریی ویست و خولیای فەرمانڕەوا یان بەرپرسی شارەوە هەیە، هەروەک (الفارابي)یش سەرۆکی شار (دەوڵەت) کە بە بەرپرس و کەسی یەکەمی شاری داناوە، بڕوای وایە کە سەرۆکی چاک بۆ شاری وەک دڵ وایە بۆ لاشە و کاریگەریی بەسەر تەواوی ئەندامانی جەستەدا هەیە، واتە سەرچاوەی بەهێزی و چاکیی کارگێڕی دەوڵەتە کە پێشکەوتن و شارستانیەتیش بەرهەمدێنێت (الفارابي، ١٩٨٦، ١١٨)، ئەم لایەنەش دەست بە جوڵە و چالاکی بکات، یان بە پێچەوانەشەوە دەگونجێت بوەستێت و لە پێشکەوتن بکەوێت، خواستی کاری ئاوەدانی و بیناسازییان لا دروست دەبێت، هەر کاتێکیش بوار بۆ کاری ئاوەدانی و بیناکاری ڕەخسا، بازرگانی و پیشەگەری دەبووژێنەوە و داهات و ماڵیاتیش گەشەدەکات، بەمەش ژیانی دانیشتووانی شارەکان دەبووژێنەوە و هەنگاو بەرەو گەشەکردن دەنێن، لە ڕاستیدا (ابن خلدون)

بە دوورودرێژی لە ڕەهەندی جیاوازەوە لەسەر کاریگەری و ڕۆڵی دەسەڵاتی سیاسی و کارگێڕیی دەوڵەت لەبارەی گەشەکردن و هەڵزنان بەرەو لوتکەی شارستانی و گەشەکردن و فراوانبوونی شارەکان دواوە، شرۆڤەی هەموو ئەو حاڵەت و بارودۆخانەی کردووە، ئاکام و دەرئەنجامە باش و خراپەکانی لەمبارەیەوە خستوونەتەڕوو (٢٠١٦،٢، ٦٣، ٦٥)، لەبەرئەوە ئەگەر هەلومەرجی سیاسی و ئەمنی گونجاو بوو دەرفەتی گەشەکردن و بووژانەوە دەڕەخسێت، بە پێچەوانە لە بارودۆخی شلەژاو و نائارامی خەڵکی لە هەڵپەی پاراستنی ژیانیاندان و ناپرژێنە سەر خۆشگوزەرانی و دروستکردنی بینا و بەدەستهێنانی شتە کەمالییەکان، بەمەش هونەر و پیشەکان دەپووکێنەوە و شارەکان بەرەو لاوازی و پووکانەوە دەچن (ابن خلدون، ٢٠١٦، ٢، ١٧٢).

لەبەرئەوە ئەگەر لە مێژووی شارنشینی و هونەری بیناسازیی شارە کوردییەکانیش بڕوانین، بە تایبەت لە ڕێگەی ئەو پاشماوە بەجێماوانەی کە هەنە، دەکرێت تاڕادەیەک شرۆڤەی بار و شێوازی خانووبەرە و دیزاینی باڵەخانە و دامەزراوە فەرهەنگی و کلتوورییەکان و گەشەکردنی شارەکان بکرێت، کە بەشێکی پەیوەندی بە هۆکاری سیاسی و کارگێڕییەوە هەبووە.

لە ڕاستیدا ئەو ڕووداو و گۆڕانکارییە زۆرانەی بە درێژی قۆناغی لێکۆڵینەوەش بەسەر ناوچە کوردنشینەکاندا هاتوون، لە ئاڵوگۆڕی سیاسی و سیاسەتی خەلیفە و میر و بەرپرسی شار و دەسەڵاتە خۆجێییەکان، کاریگەریی زۆریان لەسەر ئاستی گەشە و پووکانەوەی شارەکان داناوە، بە تایبەت ئەوەی جێی مەبەستە، ڕۆڵ و کاریگەریی ئەرێنیی بوارەکەیە، چونکە دیارە کە شار وەک دیاردەیەکی جوگرافی و شارستانی شوێنگەیەکی گرنگی نیشتەجێبوونی مرۆڤە، بەردەوام لە بۆتە و قالبێکی دیاریکراودا نامێنێتەوە، بەڵکو لەژێر کاریگەریی هۆکارەکان لە

گۆڕانکاریدایە، بە نموونە ئەگەر لە ناواخنی سەرچاوەی شارانگەڕاو وڵاتناسانی موسڵمان لەسەدەی (٣ک/٩ز) بڕوانریێت، ئەوا لە باسکردنی ئاوەدانی و زۆریێک لە لایەنە ژیارییەکان خۆیان بواردووە، زۆربەی شارەکان بە شارۆچکەی بچووک یان بە (طسوج)٤ ناویان هێنراوە، بۆ وێنە (ابن خرداذبة) (م.لە ٢٨٠ک/٨٩٣ز) هەولێر (اربل)ی بە ناحیە ناوی بردووە، هەریەک لە شارەکانی (جلولاء و دسکرە و خانقین)یش بە هەمان شێوە بە طسوج ناودێریکردوون (١٨٨٩، ٦)، هەتا(الاصطخري)(م.لە ٣٤٦ک/٩٥٧ز) بۆ نموونە هەریەک لە شارەکانی (سلماس و ئورمیە و جزيرة ابن عمر) بە شاری بچووک ناوی بردوون (٢٠٠٤، ٧٥، ١٨٢)، بەڵام لەژێر کارتێکردنی ئەم هۆکارە وردەوردە بەشێکی زۆر لە شار و شارۆچکەکان لە ڕووی چەندیەتی و چۆنیەتیەوە بەرەو نەشونماکردن هەنگاویان ناوە، زیاتر لەوەش چەندان گەڕەک و ئاوایی و شارۆچکەی نوێ و دامەزراوەی ئاینی و زانستی و کۆمەڵایەتییان تێدا دروستکراون.

لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییە شارستانیانەی کەبەسەر خانەی ئیسلامدا و لە سەردەمی خیلافەتی عەبباسیدا هاتن، لەژێر کارتێکردنی شارستانی و کلتووریی نەتەوە جیاوازەکان، سوودوەرگرتن لە ئەزموونی تێکەڵاوبوونی یەکدیکە، دەرکەوتنی دەسەڵاتە خۆجێییەکان و بەرفراوانبوونی پەیوەندییە فرە جۆرەکانی نێوان پێکهاتە و چین و توێژەکان، بەشێ لە شارەکان بوونە ناوەندی سیاسی و کارگێڕیی گرنگ، چ وەک ناوەندی ولایەت و هەرێم چ وەک ناوەندی دەسەڵاتی سیاسیی بنەماڵە و فەرمانڕەوایی خاوەنی شار و سەرکردە سەربازییەکان، ئیدی وردەوردە قەبارەی هەندێ شار فراوانبوون، هەندێکیان لە بەرانبەر هەندێکی تردا کەوتنە نێو ناوان و گەشەکردن، دیارە بەشێک لە شارە کوردییەکانیش لەو گۆڕانکارییانە بەدەر نەبوون، بۆ نموونە سەرهەڵدانی دەسەڵاتی خۆجێیی (میرنشینی حمدانی ٢٩٣- ٣٨١ک/ ٩٠٥-٩٩١ز) کە لە ڕووبەرێکی فراوانی شارەکانی جزیرەی فوراتی فەرمانڕەوایی خۆیان ڕاگەیاند، بەشێک لە

میرەکانیان بایەخیان بە لایەنی ئاوەدانی داوە، لەوانەش میر (سیف الدولەی حمداني)(م.لە ٣٥٦ک/ ٩٦٦ز) بە تایبەت شاری (میافارقین) کە سەرباری ئەوەی وەک مەڵبەندی دەسەڵات وابووە، شوێنێکیش بووە بۆ نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر لە دەست و پێوەند و خەڵکی گشتی و هەمەکارەش، کۆشکێکی گەورەشیان بە ناوی (العتیق) لە شارەکە ئاواکردووە (ابن شداد، ١٩٧٨، ١/٣، ٢٦٨)، لە دەرەوەی کۆشکەکەشەوە پڕۆژەی ئاوی بۆ دابینکراوە، کە وێنەیەکی جوانی هونەری بیناسازیی ئەم بنەماڵەیە پیشاندەدات، بە تایبەتی میری ناوبراو ڕۆڵی گرنگی لە ئاواکردنی ناوچەکەدا هەبووە، بەگوێرەی ئاماژەیەکی (فارقي)یش بێت کۆشکێکی دیکەشیان بە ناوی (دار الحریر) ئاواکردووە، لە شێوە میوانخانەیەکی ڕازاوە و قەشەنگ دابووە (الفارقي، ٢٠١٤، ٤٢٨)، نەک هەرئەوەش بەڵکو حەمدانییەکان ڕۆڵیان لە دروستکردن و نۆژەنکردنەوەی شوورە و لایەنەکانی دیکەی تەلارسازیدا هەبووە، لەوانەش شوورەی شاری میافارقین کە وەک هونەرێکی جەنگی و سەربازی بۆ پارێزگاری لە شارەکە لە مەترسیی دەرەکی بە ئەنجام گەیشتووە (الفارقي، ٢٠١٤ ، ٤٤٠)، ئەمانە و دروستکردنی چەند دامەزراوەی دیکە (چلبي، ٢٠١٣، ١٩٩)، دیارە هەر لەمبارەیەشەوە بەهۆی ئەوەی ماوەیەک فەرمانڕەوای ناوچەکانی بەشێکی جزیرە بوون، عقیلییەکانیش ڕۆڵی ئاواکاریی خۆیان بینیوە، لە دروستکردنی خانووبەرە و قەڵا و قوللەدا، بۆ نموونە لە شاری سنجار قەڵایەکیان دروستکردووە (ابن شداد، ١٩٧٨، ١/٣، ١٥٥)، بێگومان ئەمانە کاریگەرییان لەسەر گەشەکردن و گەورەبوونی قەبارەی ئەو شارانەی ناویانهێنرا لە ڕووی ژمارەی دانیشتووانیشەوە هەبووە٥، هەرچۆنێک بێت ئەو هەلومەرجانە بە هەردوو باری ئەرێنی و نەرێنیدا ڕسکاوی هۆکاری سیاسین.

لەو قۆناغەش بە دواوە و لەگەڵ گەشەکردن و خەملێنی هۆشی سیاسیی سەرۆک خێڵە کوردەکان، وردەوردە نەشونماکردنی

دەسەڵاتە خۆجێییەکانی هۆزەکانی کورد، بە تایبەت لە نیوەی یەکەمی سەدەی (٤ک/١٠ز) بە دواوە و سەرهەڵدانی میرنشینەکان لە هەرێمە کوردنشینەکاندا٦، سەرباری ئەوەی بە قۆناغێکی گرنگ لە مێژووی سیاسی و پەیوەندییە ناوخۆی و دەرەکییەکان دادەنرێت، لە دیرۆکی بزافی زانستی و ڕۆشنبیری و شارستانی ناوچەکەشدا بە سەردەمێکی نوێ دادەنرێت، لەژێر سایەی پیادەکردنی سیاسەتی لێزانانەی بەشێک لە میرەکانی میرنشینەکان، بارودۆخێکی لەبار هاتە ئاراوە، نەخاسمە هەر بەشێک لە شارەکان وەک مەڵبەندی فەرمانڕەوایی و ناوەندی سیاسی ڕۆڵیان لە مێژووی میرنشینەکاندا بینیوە، بوونە ناوەندێکی شارستانی و زانستیش، ئەوەی ئاشکراشە سروشتی دەوڵەتداری و پێویستییەکانی دەخوازێت هەر لە سەرەتاکانی دەسەڵاتیاندا دەست بەسەر شارەکاندا بگرن، پاشان وردەوردە قوڵاي قەڵەمڕەوییان فراوانبکەن، کە ئەمەش پێویستی بە ئاسایش و ئارامی و دوورخستنەوەی مەترسییەکان لەسەر قەوارەکەی هەیە، سەرباری ویستی هێنانەدیی ئەو خولیا و ئارەزووانەی کە لەباری دەشتەکیەتی و قۆناغی پێش دەسەڵاتی سیاسی بۆیان فەراهەمنەبووە (ابن خلدون، ٢٠١٦، ٢/ ٢٥)، بۆ نموونە ئەو بارودۆخەی لە ژێر سایەی فەرمانڕەوایی میرنشینی ڕەوادی (٣٣٧-٤٦٣ک/ ٩٤٨-١٠٧١ز) لە هەرێمی ئاذربیجان میرنشینی شەدادی (٣٤٠- ٥٩٥ک/ ٩٥١- ١١٩٨ز) لە هەرێمی ئاران بە گشتی هاتە ئاراوە، وەک دوو خێڵی گەورە و ناوداری هەرێمەکە دوای ڕەخسانی هەلومەرجی گەیشتن بە دەسەڵاتی سیاسی، دەستیان گرت بەسەر شارە گەورەکان و بناغەی میرنشینەکانیان دانا (النقشبندي، ٢٠١٣، ١١١)، کاریگەریی گرنگی لەسەر گەشەکردنی چالاکیی شارستانی و گەشەکردنی شارەکانەوە هەبووە، بۆ نموونە شارەکانی وەک (تبریز و اردبیل و خوی و اشنە و سلماس و دوین و مراغە و زنجان) لەوانەبوون، کە سەرباری بووژانەوە و دەوڵەمەندیی بەروبووم و داهاتیان، پێشکەوتنی زۆریان بەخۆوە بینیووە (المقدسي، ١٩٩١، ٣٧٧-٣٧٨؛ حسین، ٢٠٠٢، ٦٤).

لەو نێوەندەدا ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی حسنویهی (٣٤٨-٤٠٦ک/ ٩٥٩-١٠١٥ز) لە نموونەی بەشێک لە شارەکانی وەک (همدان و شارەزوور و دینور و شاپوخواست و نهاوند و قرمسین و سیروان و صیمیره)، بە تایبەت لە سەردەمی میر (بدر بن حسنویه) (٣٦٩-٤٠٥ک/ ٩٧٩-١٠١٤ز)دا پێشکەوتنی بەرچاویان بە خۆوە بینیوە، لە فراوانکردنی پانتایی بیناسازی و ئاواکاری دروستکردن و نۆژەنکردنەوەی پرد و قەنتەرە و قەڵا و پەناگە و بواری ئاواکاریی ئاینی و زانستی و ئابووری و کۆمەڵایەتیدا (ابن الجوزي، ١٣٥٩ ه، ٧/ ٢٧٢)، هەروەک لەم بارەیەوە توێژەرێک ئاماژەی کردووە، کە بارودۆخی ناوچەکە زۆر باشتر بوو لەوەی کە ڕاستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عەبباسیدا دابووە (نەقشبەندی، ٢٠٠٨، ٤٥٤)، ئەمەش دەرخەری کاریگەریی باشی فەرمانڕەوایی میرنشینی ناوبراوە لەسەر بارودۆخی شارستانی و بووژانەوەی شارەکان و لایەنەکانی دیکەش دەردەخات، کە لە ژێر کاریگەریی ڕەهەندی سیاسی و کارگێڕیی میرەکان ئەو بارودۆخە هاتۆتە ئاراوە.

ڕەنگە شارەکانی جزیرە لە دیارترینی ئەو شارانە بن، کە لەژێر سایەی فەرمانڕەوایی میرنشینی مەروانی (٣٧٣-٤٧٨ک/ ٩٨٣-١٠٧٥ز)دا قۆناغێکی گرنگیان لە گەشەکردن و گەورەبوونی قەبارەی ژیانی شارنشینی بڕیوە، شارەکانی وەک (آمد و میافارقین و جزیرە ابن عمر و ماردین و نصیبین و أرجش و أرزن و وان و بدلیس و خلاط)، بوونە وێنەیەکی جوانی شارنشینی و شارستانی، ئەوەی ئەو بنەماڵەیە لەمبارەیەوە پێشکەشیان کرد، بەڵگەیەکی ڕوونی کاریگەریی فاکتەری سیاسی لە گەشەکردن و گەورەبوونی شارەکان و ڕۆڵی ئاواکاریی ئەوان پیشاندەدات (التكريتي، ١٩٧٠، ١٧٩-١٨٠)، بە تایبەت لە سەردەمی میر (نصر الدوله)(٤٠١-٤٥٣ک/ ١٠١١- ١٠٦١ز)دا، ئەو بە جۆرێک فەرمانڕەوایی کرد، کە خۆشبەختی و تەمەنی فەرمانڕەواییەکەی بە

پێشکەوتن و ئارامی و ئاسوودەیی دانیشووانەوە بەستۆتەوە، بە دوورخستنەوەی شەڕ و خەرجکردنی پارە لە خزمەتی گشتیدا (ابن الجوزي، ١٣٥٩ ه، ٨/ ٢٢٢)، شارەکان و بازرگانی بووژانەوە و خەڵک لە هەموو لایەکەوە ڕوویانکردە شارەکان (فارقی، ٢٠٠٧، ٩٣).

شاری هەولێر (اربل)یش لە شارۆچکەیەکی بچووک و پێشتگوێخراوەوە، وردەوردە کەوتە ناوناوان و لە سەرەتا لەژێر سایەی بەشێک لە میرانی میرنشینی هذبانی (٣٨٧-٥٢٢ک/ ١٠٩٦-١١٣٩ز)بوو بە مەڵبەندێکی سیاسی و کارگێڕی و ناوەندێکی زانستی و شارستانی، بەمەش شارەکە جێگە و پێگەی خۆی لەناو شارەکانی ناوچەکەدا کردۆتەوە (حسین، ٢٠١٠، ٣٧)، ئەمە و لە سەردەمی ئەتابەگیشدا لەنیوەی دووەمی سەدەی (٦ک/ ١٢ز) بەدواوە، بە تایبەتیش لە سەردەمی (مظفرالدین کوکبري)دا(٥٨٦-٦٣٠ک/ ١١٩٠-١٢٣٣ز) کە نەخاسمە قەڵاکەی کە هەر شارێک بوو بۆ خۆی، بەڵکو دەستیکرد بە گەورەبوون و فراژۆبوون و بووژانەوە، دانیشتووان بە جۆرێ زیادیانکرد کە لە قەڵا جێگەیان نەدەبووەوە، بۆیە گەشەسەندنی شارەکە لە پادەشتەکەیەوە دەستیپیکرد و ئەو پادەشتە بوو بە شارێکی پان و بەرین (ابن خلکان، ١٩٩٧، ٢/ ٢٩١؛ حسین، ٢٠١٠، ٢٣٨).

کەواتە وەک چۆن بە ناوەندی دەسەڵات هەڵبژاردنی هەندێ لە شارەکان لە لایەن ئەو بنەماڵە و دەسەڵاتە خۆجییەکانی کە لە شارە کوردییەکان فەرمانڕەواییان کردووە، ڕۆڵی لە گەورەبوونی شارەکان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتواندا بینیوە، بە پێچەوانەشەوە لەناوچوونی دەسەڵاتیان کاریگەریی خراپی کردۆتە سەر پووکانەوەیان و کزبوون و سستی ڕۆیشتوون.

بەمشێوەیە ئەوەی لەم بارەیەوە خرایەڕوو، لە چەند لایەنێکەوە فاکتەری سیاسی و کارگێڕی کاریگەری زۆیان کردۆتە سەر گەشەکردنی

شارە کوردییەکان، لە لایەک بایەخدانی میر و دەسەڵاتداران بە بەرقەرارکردنی ئاسایش و ئارامیی ناوچەکە، کە مەرجێکی گرنگی پێشکەوتنی لایەنی شارستانییە، سەرهەڵدانی دەسەڵاتە خۆجێییەکانیش سەرباری ئەوەی بەشێک لە شارەکانی بوونە مەڵبەندی فەرمانڕەوایی، پێویستبوونی دەسەڵاتیش بە کردنەوەی دامەزراوەی کارگێڕی و سەربازی و ئاینی و زانستی، کە هەموو ئەمانەش بەڕێوەبردنیان پێویستی بە خەڵکی شارەزا و هەمەکارە هەبووە، هەلی گونجاوی بۆ گەشەکردنی شارەکان هێناوەتە ئاراوە، لە ڕووی چەندیەتی و چۆنیەتیشەوە شارەکان گەشەیان کرد، ئەگەرچی پێشتریش هەبووبن، بەڵام ئەوەندە گەورە و ناودار نەبوون، ئەمانەش دەرخەری ئەو ڕاستییەن کە پایەداربوونی شارەکان بە پایەدارمانەوەی دەوڵەتەوە پەیوەستن، هەروەک چۆن (ئیبن خەلدوون) پێویستی دەوڵەت بە بنیادنانی شاری وەک پێویستییەکی حەتمی بۆ دەوڵەت داناوە، لەبەر دوو هۆکاری سەرەکی، یەکەمیان کامڵبوونی کۆمەڵگە و داگرتنی باری قورسی دەشتەکیەتی لەسەر شانی خەڵکەکەی. دووەم بۆ ئەوەی بیکاتە بەربەستێکی گەورە لەبەردەم هەڵگەڕانەوە و هێرشی نەیارانی(٢٠١٦، ٢/ ٢٦).

دووەم/ ڕەهەندی ئابووری:

هۆکار و چالاکییە ئابوورییەکان بەیەکێک لە بنەما گرنگەکانی گۆڕانکارییەکانی دانیشتووان دادەنرێن، هەمیشە وەک هۆکارێکی زیندوو ئامادەیی لە گۆڕانکاری و پێشکەوتنی پەیکەری کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگەدا هەبووە، خاڵی جیاکەرەوە و هەڵاوێردی نێوان چینە کۆمەڵایەتییەکان و تەنانەت شارەکانیش بووە، فرەیی لە سەرچاوەکانی بژێوی و داهات فاکتەری سەرنجڕاکێشی دانیشتووانن، بۆ کۆبوونەوەیان لە ناوچە و شارەکان و گەورەبوونیان، تا ئەو ڕادەیە کاریگەری لەسەر شار هەیە، بە جۆرێک بۆچوونی وا خراوەتەڕوو، کە مانەوەی ژیانی شاریان بە

تێکۆشانی ئابووری بەستۆتەوە و بە وزە و ژیانبەخشی شار ناویان بردووە، کە دانیشتووانی بە چالاکییەکانی وەک بەرهەمهێنان و بازرگانی و خزمەتگوزاری وابەستە کردووە (رەبانی، ٢٠١٣، ٢٥)، سەرباری ئەوەی پەیوەندییەکی بەهێز لە نێوان ئاستی گەشەی ئابووری و دیاردەی شاریبوون و شارستانیەتدا هەیە، بێگومان ئەمەش لە لایەنی (کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەگەرییەوە) کاریگەریی خۆی بەسەر گەشەکردنی شارە کوردییەکانەوە هەبووە، کە بە کورتی دەخرێنەڕوو.

ئەگەر سەرنجی هەرێمە کوردنشینەکان بە گشتی بدرێت، کە بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافی و تۆپۆگرافیا و ڕەخساویی هەلومەرجی ئاوهەوای شیاو و خاکی بەپیت، خەسڵەتێکی گرنگیان بووە، کاریگەریی زۆریان لەسەر لایەنە جیاوازەکانی ژیانی ئابووریی دانیشتووان داناوە (محمد، ٢٠١١، ١٥١)، بە تایبەتیش ئەوەی لێرەدا جێی مەبەستە، بریتین لە شارەکان، کە هەریەکەیان بەپێی خەسڵەت و تایبەتمەندیی جوگرافیی خۆی گەورەبوون و گەشەکردنی کەوتۆتە ژێر کاریگەریی فاکتەری ئابوورییەوە، لە ڕاستیشدا فرەجۆریی بەرهەم و کاڵا و سامانی ئاژەڵی و کشتوکاڵی و کار و پیشەی جۆربەجۆر، کە کاڵا و بەرهەمی دەستی پیشەوەران بوون بەرهەمهاتووە، ئەمەش بە پشتبەستن بە وەسفی ئەو جۆرە شار و هەرێمە کوردنشینانە لە لایەن شارانگەڕاو و وڵاتناسانی موسڵمان، کە هەریەکەیان بە جۆری وەسفی دەوڵەمەندی و گونجاوی نرخ و فرەجۆریی بەرهەم و سەرچاوەکانی باج و خەراج و ماڵیاتیان کردووە، کە سەرباری ئەوەی ئاماژەن بۆ دەوڵەمەندیی ناوچەکان و ئاستی گەشەی بوارەکەش دەردەخەن، کە بە بەروبوومی کشتوکاڵی و ئاژەڵی زۆر بەناوبانگبوون (ابن حوقل، ١٩٣٨،١، ٣٤٨؛ المقدسي، ١٩٩١، ٣٨٤، ٣٨٥؛ خۆشناو، ٢٠١٤، ٢٧٣).

بێگومان زۆریی سەرچاوەکانی داهات و جۆری بەرهەم و جیاوازیی دابەشبوونیشیان، ڕۆڵی گرنگی لە دروستبوونی ئاڵوێری بازرگانیدا هەبووە، ئیدی لەم نێوەندەدا چالاکیی بازرگانی وەک لایەنێکی گرنگ سەرباری ئەوەی کە شارەکانی پێ جیادەکرێتەوە، بۆ گەشەکردنیشیان هۆکارێکی کاراشبووە، بەو پێیەی کە هەڵکەوتەی ناوچە کوردنشینەکان وەک چەقی پەیوەندیی نێوان چەند هەرێمێکی دیکەی جیاوازن، خاڵی بەیەکەوە بەستنەوەیانن (المقدسي، ١٩٩١، ١٣٦)، تا ئەو ڕادەیەی کە توێژەرێک ناوی چەند شارێکی کوردی وەک شار و مەڵبەندی ئابووری وەسفکردوون، لە نموونەی شارەکانی وەک (ماردین و امد و نصیبین و میافارقین و اشنە و دینور و قرمیسین و ارمیە) (محەمەد، ٢٠١٢، ٣-٦)، ئەمەش وایکردووە کە بە گشتی ناوچەکە ببێتە ناوەندێک چ بۆ کۆبوونەوە و پێدا تێپەڕبوونی بەرهەمی جیاواز، لەهەمان کاتدا کۆبوونەوەی بەرهەمی ناوخۆ و بازاڕێکیش بۆ ساغکردنەوەی زۆرێک لە بەرهەمە جیاوازەکان و ئاڵوگۆڕپێکردنی زیادەی بەروبوومیش، پێدا تێپەڕبوونی چەندان ڕێگای سەرەکی و لاوەکی و بەستنەوەی ناوچەکانی دەروبەر بەیەکتریەوە (ابن خرداذبة، ١٨٨٩، ١٩، ٩٥؛ محمد، ٢٠١١، ٦٧)، بۆ نموونە موسڵ و دەورەبەری وەک دەرگایەک بۆ عێراق و دەروازەی خوراسان و سەرەڕێی ئاذربیجان ناوبراوە (یاقوت الحموي، ١٩٩٦، ٥/ ٢٢٣)، شاری (حلوان)یش وەک سەرەڕێگای سەرەکی (ڕێگای خوراسانی گەورە) و بەستنەوەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای خانەی ئیسلام بەیەکەوە، بایەخی گەورەی شارستانی بە شارەکە بەخشیوە (ابن خرداذبة، ١٨٨٩، ١٩؛ الاصطخري، ٢٠٠٤، ٨٧؛ کاکە یاسین، ٢٠١٣، ١٤١).

بازاڕ و بازرگانیش ڕۆڵێکی گەورە و گرنگی لە بنیادنانی شار و کۆبوونەوەی دانیشتوواندا بینیوە، زۆر لەو شوێنانەی کەوتوونەتە سەرەڕێی بازرگانی کاروانچییەکان زۆر بە خێرایی گەشەیان کردووە و بوونەتە ناوچەی شارنشینی (ابن حوقل، ١٩٣٨، ١/ ٢٢٤)، ئەو پەیوەندییەی

که شار و ئابووری بەیەکەوە بەستۆتەوە پتەوە و کاریگەریی ڕاستەوخۆیان کردۆتە سەر یەکتری، بە تایبەت لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا بازاڕ وەک دڵی ئابووریی شار هەژمارکراوە، سەقامگیری و هاوسەنگیی ئابووری ئەوا نیشاندەری ئابووریی شار و پتەوی کۆڵەکەی و خۆگرتوویی ئەوە، زیاتر لەوەش هەروەک توێژەرێک ئاماژەی بەوە کردووە، کە شارە ئیسلامییەکان لەسەر سێ توخم وەستاون، کە بریتین لە (ئاین و سیاسەت و ئابووری –بازاڕ-) (ڕەبانی، ٢٠١٣، ٢٥- ٢٦)، لە ڕاستیشدا بیری ئابوورییانە و هزری ئاینی کاریگەریی زۆریان لەسەر هاندانی خەڵک بۆ ئەم پیشەیە و پێشکەوتنی داناوە، بە تایبەت ئەوەی لێرەدا جێی ئاماژەیە بیری ئابوورییانەی ئاینی ئیسلامە لەسەر کار و پیشە بە گشتی و بازرگانی بە تایبەتی، کە موسڵمانانی لەسەر سوودوەرگرتن لەو پیشەیە و سوودمەندبوون لە دەستکەوتەکانی بە شێوەیەکی ڕەوا هانداوە (بڕوانە: البغدادي، ١٤٠٧ ه، ص٢٥ ومابعد)، دیارە کۆمەڵگەی کوردەواریش وەک بەشێک لە خانەی ئیسلام و زۆرینەی وەک پەیڕەوکارێکی ئیسلام، لە کەوتنە ژێرکاریگەریی ئەو جۆرە هزرانە بەدەرنەبووە.

نموونەی ئەو شارانەش زۆرە، کە بەهۆی کاریگەریی ئەم ڕەهەندەوە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ باڵایانکردووە و بەرەو بووژانەوە و گەشەکردن هەڵکشاون، شارانگەڕاو و وڵاتناسە موسڵمانەکانیش کە بەچاوی خۆیان ڕاستیی ئەو ڕۆژگارەیان بینیوە، سەرسامیی خۆیان لە بازاڕ و قەیسەری و فراوانی و ڕازاوەیی بازەڕەکان و سەودا و مامەڵەی دانیشتووان دەربڕیوە، بە بێ لەبەرچاوگرتنی قەبارەی شاریش دانیشتووان پێویسیان بە بازاڕێک هەیە بۆ کڕین و وەدەستخستنی پێویستییەکانی ژیانی ڕۆژانەیان، بۆیە بازاڕ وەک شوێنێکی خزمەتگوزاریی گشتی بۆتە پێویستییەکی هەنووکەیی بۆ دانیشتووان، لە زۆربەی شارەکانیشدا دیمەنێکی جوانی شارستانی و تەرزێکی ڕازاوەی بیناسازی و ئاواکارییان

پیشانداوە، لە نموونەی ئەو جۆرە شارانەی بەو خەسڵەتانە بە ناوبانگ بوون و لە دانیشتووان جمەیان هاتووە، وەک شاری امد (ابن حوقل، ١٩٣٨ ، ١/ ٢٢٢) و نصیبین (المقدسي، ١٩٩١، ١٤٠) و میافاقین (ناصر خسرو، ١٩٨٣، ٤١) و أربل (یاقوت الحموي، ١٩٩٦ ، ١/ ١٣٧) و الدینور (یاقوت الحموي، ١٩٩٦، ٢/ ٥٤٥) و ارمیه (الاصطخري، ٢٠٠٤، ١٨١) ئەمانە و دەیان شاری دیکە (بڕوانە: محمد، ٢٠١١، ١١٣).

بەمجۆرە بازرگانی وەک بزافێکی شارستانیی کۆنی مرۆڤایەتی لەو قۆناغەشدا کەوتە گەشەکردن، چونکە ئەگەر بە هەوڵ و چالاکیی مرۆڤ دابنرێت لە ئاڵوگۆڕکردنی کاڵا و شمەک و بەروبوومە جیاوازەکان بە مەبەستی دەستخستنی قازانج، سەرباری ئەوەی پێویستی بە ڕێکخستن و کاری چاودێریکردنی بازاڕ و کاڵا و شتومەکی ئاڵوێریشەوە هەیە، شارەزایی و ڕەخساندنی هەلومەرجی گونجاویشی پێویستە، هەموو ئەمانەش بە تایبەت لە شارە کوردییەکان هەلومەرجیان بۆ ڕەخساوە و لە لایەن بەرپرسی شار و میر و کاربەدەستانەوە چاودێریکراون (ابن الجوزي، ١٣٥٩ ە،٧/ ٢٧٢؛ الفارقي، ٢٠١٤، ٥٥٦)، بە تایبەتیش سەرکار (الحسبة) ڕۆڵی گرنگی لەمبارەیەوە بینیوە (الشیزري، د.ت، ١١؛ عبوش، ٢٠٠٤، ٢٠٤)، ئەمەش ڕوویەکی دیکەی پیشکەوتنی شارەکان بووە.

دیارە بەشێکی ئەو گۆڕانکارییانەش کە لە دەرئەنجامی گەشەی ئابووری بەسەر شارەکاندا هاتووە، لێکەوتەی گرنگیشی بۆ سەر ژیانی جڤاکی و شارستانی بەدوای خۆیدا هێناوە، هەر لەبەر ئەو پێگە گرنگ و دەوڵەمەندی زۆرێک لە شارەکان بە سامانی کانزایی و سروشتی، بە تایبەتیش زێڕ و زیو (یاقوت الحموي، ١٩٩٥، ٣/ ٣٨٣؛ یوسف، ٢٠١٤، ٣٧٥/٢)، لە لایەن دەسەڵاتە خۆجییەکانەوە بوونە ناوەندی لێدانی سکە، کە بە هۆکار و ڕوویەکی دیاری پێشکەوتن و شارستانیی شارەکان دادەنرێت (بنگلي، ٢٠٠٥، ٢١٧)، بوونیشیان وەک ناوندی سکەلێدان، هۆکارێکی

دیکەی بووژانەوەی زیاتری شارەکانبووە، بۆ نموونە والیی ئاذربیجان لە دەروروبەری ساڵی (٣٠٠ک/ ٩١٢ز) سکەی لێداوە، حەمدانییەکانیش لە ساڵی (٣٣٠ک/ ٩٤١ز) لە شاری نصيبين سکی تایبەت بە خۆیان لێداوە (محمد، ٢٠١١،٤٠٣ – ٤٠٥)، میر (بدری حەسنەوەیهي)یش دیناری تایبەت بە خۆی هەبووە، کە بە دیناری (بدريه) ناسراوە (الصابي، ١٩٨٦، ١٠٣)، لە شارەکانی ڕۆژئاواي هەرێمی چیاکان مامەڵەی پێکراوە، ئەمە و هەریەک لە میرنشینەکانی شەدادی لە شاری (گنجه و آني) سکەیان لێداوە، هەروەتر میرنشینی مەروانیش لە شارەکانی وەک (میافارقین و امد و نصيبين و جزيرة ابن عمر و خلاط) لە سەردەم و کاتی جیاواز پارەیان لێداوە (یوسف، ٢٠١٤، ٢، ٢١٤؛ محمد، ٢٠١١، ٤٠٨)، ئەوە سەرباری زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان و گەورەبوونی قەبارەی شارەکان، دەکرێت وەک دەرئەنجامی گەشەی شار سەیربکرێت، لە ڕاستیشدا یەکێک لە ئاکامەکانی ولاتگیری و پرۆسەی بڵاوبوونەوەی ئیسلام، بەرفراوانبوونی پانتایی سنووری دەوڵەتی ئیسلامی بوو، کە چەندین پێکهاتەی ئەتنی و توێژی هەمەجۆری لەخۆگرتووە، کە هەریەکەیان خاوەنی کلتووری جیاواز و بەروبووم و دەستکەوت و سامانی سروشتیی تایبەت بە هەرێمەکەیان بوون، نەبوونی هیچ بەربەستێکیش بۆ گەشتکردن و بازرگانیکردن، سوودێکی گەورەی بە بواری بازرگانی گەیاند، بە کردنەوەی دەروازەی نێوان هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ئیسلامی و فراوانبوونی مامەڵەی بازرگانیی نێوانیان یارمەتیدەربوو بۆ دەرکەوتنی پێگەی زۆرێک لە شارەکان و گەشەکردنیان، ناچوونییەکیش لە دابەشبوون و فرەچەشنی لە بەرهەمی ئاژەڵی و کشتوکاڵی و بەرهەم و کاڵا و پێویستییەکان دیکەش، ئارەزووی کەسانی ناوچەکانی دیکەشی بۆ گەشت بۆ وڵاتان بزواند، کە هەست بە تاموچێژی بەرهەمەکانی یەکدیکە بکەن و پێویستییەکانی خۆشیان دەستەبەربکەن (ابن الفقه، ١٩٩٦،٥١١–٥١٢).

لایەنێکی دیکەی ژیانی ئابووری دانیشتووانی شار بریتیبووە لە لایەنی پیشەگەری و کاری هونەری دەستی و گلێنەسازی و کلکاری، سەرباری فرەیی لە پیشە و کارە دەستییەکان، لە نموونەی (زێڕنگەر، دارتاش، ئاسنگەر، کورەچی، بازرگان، بەیتاڵی، دوکاندار، خەتخۆشی، عەتار، مزگەر، بەرگدرویی، پینەدۆزی، نانەوایی، سەراجی و دەلاڵ) (توفیق، ٢١٤، ٧٥-٧٦)، هەموو ئەمانە ڕۆڵێکی گرنگیان لە ڕێکخستنی کۆمەڵگەی کوردیدا گێڕاوە، ڕووخساری شارستانیی شاریان پێکهێناوە، هەربۆیە بە ژیان و ئامرازی بزوێنەری شار هەژماردنکراون، کە لە شێوەی زانایان و پیشەوەران و بازرگان و دەستڕەنگین و پیشەگەرانن، کە لە شاردا ئەفراندن دێننە کایەوە و پێویستیی یەکتری پڕدەکەنەوە (القزويني، ١٩٦٠، ٧)، بە جۆرێک لە جۆرەکان لە شارەکاندا دابەشکردنی کاریان هێناوەتە ئاراوە، کە بە هۆکارێک لە هۆکارەکانی گەشەکردنی شار دادەنرێت، چونکە هەرکاتێک کۆمەڵگەی شار و ئاوەدانی فراوانبێت کار و پیشەکانیش زۆر دەبن و دەگەنە قۆناغی کەمالی، بە پێچەوانەشەوە کە خەڵکی خواستیان لەسەر بەرهەم و کالاکان نەبوون تەنها لە هەوڵی شتە پێویستییەکاندا بوون، ئیدی گەشەکردنی شارەکانیش دەوەستێت (ابن خلدون، ٢٠١٦، ٢، ٦٣، ١٧٢)، بەڵام هەروەختێ ئەمانە بوونە پێویستیی دانیشتووان، بەم هۆیە شار ژمارەیەکی زیاتر لە دانیشتووان و خەڵکی هەمەکارە بۆ لای خۆی ڕادەکیشێت، ئیدی پەیوەندی هەمەلایەنە لە نێوانیاندا دروستدەبێت، بەمەش شار زیاتر دەبووژێتەوە، ئەمەش سروشتی ژیانی کۆمەڵایەتیی خەڵکە، کە هەندێکیان بۆ هەندێکی دیکە دەبنە یارمەتیدەر و هاوکار، لە شاریشدا ئەم هەلومەرجە دەڕەخسێت.

بەرهەرحاڵ لەوەی لەمبارەیەوە بە کورتی خرایەڕوو، ئەوە دەردەکەوێت کە ڕەهەندی ئابووری وەک کایەکی گرنگی ژیانی جڤاکیی کۆمەڵگە، دەرئەنجامی گرنگی لەسەر ژیانی شارستانی و سیستەمی شارنشینی و گەشەکردنی شارەکاندا بینیوە، لە ڕووی کۆمەڵایەتی،

ڕۆشنبیری، هونەری، ئاواکاری کاریگەریی گەورەیان کردۆتە سەر گەورەبوونی قەبارەی شارەکان، لەوانەش لەماوەی لێکۆڵینەوەدا کە لەژێر سایەی دەسەڵاتی سیاسیی میرنشینە خۆجێییە کوردییەکانی و بەشێک لە ئەتابەگی و ئورتوقییەکان قەبارەی شارە کوردییەکان ڕوویان لە هەڵکشان کردووە، بوونە شاری پڕ جموجۆڵی ئابووری و بازرگانی و زانستی و ڕۆشنبیریش.

سێیەم/ ڕەهەندی زانستی و ڕۆشنبیری:

بێگومان بەشێک گرنگیی پێشکەوتنی لایەنە مادییەکانی شارستانیەت، لەژێر کاریگەریی لایەنی هزر و زانستدان، چونکە ئەوە بیری داهێنەرانەی مرۆڤە، کە نوێگەری بە شێوازی ژیان و کەرەستە پێویستییەکانی ژیانی ڕۆژانەی دادێنێت و لە ڕووی چەندیەتی و چۆنیەتییەوە ژیانی جڤاکی و شارستانیشی بەرەو نەشونماکردن دەچێت، لە سایەی ئەو بارودۆخەش کە بەسەر ناوچە کوردنشینەکاندا هاتووە، لە دوای پرۆسەی فتوحاتی ئیسلامی و دواتریش بە تایبەت دوای تێکەڵبوونی کورد لەگەڵ پێکهاتە نەتەوە موسڵمانەکان لەوانەش عەرەب و وەرگرتنی ئاینی ئیسلام، ئاشنابوون بە بنەما و پرەنسیپەکانی، وەک ئەرکێکی ئاینی لایەنی زانستی و ڕۆشنبیری کەوتە جوڵە و پێشکەوتن، لە ڕاستیدا گەشەکردنی لایەنی زانستی بە گشتی پەیوەندی بە کرۆکی ئیسلامەوە هەیە، بە تایبەتیش دوو سەرچاوە سەرەکییەکەی ئیسلام کە قورئانی پیرۆز و سوننەتن بوونەتە سەرچاوەی ئەفراندنی چەندین زانستی هەمەچەشن (السیوطي، ١٩٧٤، ١/ ١٦)، لەبەرئەوە سەرهەڵدان و دامەزراندنی سەدان فێرگەی زانستی، گەشەکردنی بەرفراوانی زانستی جۆراوجۆر لە مەڵبەندەکانی سنووری خانەی ئیسلامدا، دەرگای لەبەردەم زانا و داناکان و خوازیارانی ئەم بوارە کردەوە، کە بەبێ هیچ بەربەستێک بە مەبەستی بەدەستخستنی زانستی جۆربەجۆر گەشتی ناوچەی جیاواز بکەن (ابن خەلدوون، ٢٠١٦، ٢/

٥٦٥)، هەربۆیە لەم سۆنگەیەوە گەشتکردن لە پێناو بەدەستهێنانی زانست و زانیاریدا لای زانا و فێرخوازان بوو بە نەریتێکی باو، کە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ دەستکەوت و داهێنانەکانی بەرفراوانتر دەبوون، تا ئەو ڕادەیە فراوانبوو فێرخوازان لە پێناویدا هەزاران میلیان دەبڕی (حسن، ٢٠١٣، ١٥١).

لەم نێوەندەشدا شارە کوردییەکان لە گەشەکردنی بزاڤی زانستی و شارستانیەتیی ئیسلامی، سوودی زۆریان وەرگرت، سەرباری بەشداریی زانایانی کورد لە بنیادنانی ئەو شارستانیەتەدا، بوونە دەریایەکیش لە زانست و زانیاریی هونەری فێرکردن و داهێنان، لە سایەی ئەو هەموو مزگەوت و دامەزراوە فێرکارییانەی کە لە شارە کوردییەکان هەبوون، سیاسەتی دەسەڵاتدارانیش هەلومەرجی شیاویان بۆ پێشخستنی ئەم لایەنە ڕەخساندووە (محمد، ٢٠١٢، ٤٤)، لەوانەش مزگەوت وەک گرنگترین دامەزراوەی ئاینی ڕۆڵی دیاری لە پێشکەوتنی لایەنی زانستیدا هەبووە، سیمای شارستانی و ئاوەدانیی شارەکانیش بووە، بۆیە لە شارە کوردییەکانیشدا زیاتر لە چەند دانەیەک لە مزگەوتی گەورە و بچووک ئاواکراون، بۆ نموونە لە شاری میافارقین و ئامەد چەندان مزگەوت هەبوون (ابن شداد،١٩٧٨، ٣/١، ٢٧٧، ٥٤٤)، لە شارەکانی دیکەی وەک (ماردین و نصیبین، همدان، الدینور، سلماس، ارمیە، موصل، بدلیس) بە گشتی خاوەنی ئەمجۆرە دامەزراوە ئاینییە بوون (المقدسي، ١٩٩١، ١٣٩، ١٤٠، ٣٧٥، ٣٧٦؛ عبوش، ٢٠٠٤، ٩٦)، ئەم لایەنە بە تایبەتیش دوای کردنەوەی قوتابخانەکانی (نظامیە) لە سەدەی (٥ک/ ١١ز)دا زۆر پێشکەوت، کە وەک یەکەمین دامەزراوەی فەرمیی فێرکاری بە فۆڕمێکی تازە لە مێژووی ئیسلامیدا دامەزران (امین، ١٩٦٥، ٢١٨)، لە شارە کوردییەکانیش بەدەیان فێرگە بە ناوی جیاجیا کرانەوە، بۆ نموونە وەک قوتابخانەی شاری میافارقین، امد، سنجار، نصیبین و بدلیس ،حصن کیفا، ماردین و اربیل (ابن شداد، ١/١٩٧٨،٣، ٢٧٦، ٢٥٨، ٢١٤، ١٥٦؛ الاتروشي،

٢٠١٣، ٢٩٥)، به جۆرێک گەشەیان کردووە هیچ شارێکیش ئەگەر بچووکیش بووبێت لەو جۆرە قوتابخانانە بێبەش نەبووە (ابو شامة، ١٩٩٧، ١/ ٩٨)، جگە لەو قوتابخانانە دامەزراوە زانستییەکانی دیکەی وەک خانەکانی فەرمووده، بیمارستان، کتێبخانە، خەڵوەتگە، دیر و کەنیسەکانیش ڕۆڵی بەرچاویان لە بڵاوکردنەوەی زانست و زانیاریدا بینیوە (عبوش، ٢٠٠٤، ٩٢)، بێگومان میرنشینە کوردییەکان ڕۆڵی گرنگیان لە پێشخستن و دروستکردنی ئەم دامەزراوە ئاینی و زانستییانەدا بینیوە، ئەمەش بە تەرخانکردنی دراوی زۆر بۆ دروستکردنیان و دابینکردنی پێویستییەکانیان لە سەرچاوەی زانستی و وەقفکردنی زەوی و گوند و ئاوایی لەسەریان، بۆ دابینکردنی خەرجیی مامۆستا و فێرخواز و پێویستییە مادییەکانی تریان (فارقی، ٢٠٠٧، ٦٥، ٧١؛ محمد، ٢٠١٢، ٤٤)، ئەمە گەشەکردنی لایەنێکی دیکەش دەردەخات، کە بریتییە لە لایەنی بیناسازی و ئاوەدانی و نۆژەنکردنەوەی قەڵا و شوورە و پرد و قەنتەرە و دامەزراوە زانستی و خزمەتگوزارییە تەندروستی و کۆمەڵایەتییەکان، کە میر و سەرداری شارەکان ڕۆڵی گرنگیان لەمبارەیەشەوە بینوە، بۆ نموونە میر (بدری حەسنوەیهی) کە لەمبارەیەوە داهاتێکی زۆری ساڵانە بۆ دروستکردنی ئەمجۆرە دامەزراوانە خەرجکردووە (ابن الجوزي، ١٣٥٩ه، ٧،٢٧٢؛ نەقشبەندی، ٤٥٤)، میر (نصر الدولەی مەروانی)یش لەمبارەیەوە ڕۆڵێکی دیاری بینیوە، تا دروستکردنی کۆشک و تەنانەت شاری تایبەت و بیمارستان و مزگەوت و زۆر کاری دیکە (فارقی، ٢٠٠٧، ٥٥،٦٥، ٧٧)، ئەمانەش لایەنێکی دیکەی گەشەکردنی شارەکان بوون.

بەمشێوەیە سەرباری بوونی ئەمجۆرە ناوەندانە، سەدان زانا لەبوارە جیاوازەکان لە شارە کوردییەکان دەرکەوتن، بەجۆرێ هیچ شار و شارۆچکەیەک نییە، بە تایبەت لە ماوەی نێوان سەدەکانی (٤-٦ک/ ١٠-١٢ز)دا دەیان زانا و شارەزا و پزیشک و شەرعزان تێیدا هەڵنەکەوتبێت، کە زۆربەیان بۆ خۆناساندن و دەرخستنی پێگەی شارەکان، ناوی

شارەکانیان وەک پاشگر بە ناوەکانیانەوە لکاندووە، بە تایبەت ئەم نەریتە لە سەدەی (٤ک/ ١٠ز) بەدواوە زیاتر برەویسەند، لە نموونەی (امدي، سنجاري، اربلي، حراني، شارزوري، الدينوري، همداني، اشنەي، سلماسي، خلاطي، حلواني و چەندانی دیکەش)، نەخاسمە بەشێک لە خێڵ و بنەماڵە کوردییەکان ڕۆڵیان لە ئاواکردن و پێشخستنی زۆرێک لە شار و شارۆچکە و ئاواییدا هەبووە (توفيق، ٢٠١٤، ٧٧)، بەم هۆیەشەوە خوازیارانی زانست بۆ وەرگرتنی زانست ڕوویان لەم شارانە کردووە، لەکاتێکدا پێشتر ئەو ناو و پێگە شارستانییەیان نەبووە، ئیدی خەڵکانێکی زۆر لە هەرێم و شارەکانی دیکەی خانەی ئیسلامەوە ڕوویان لە شارە کوردییەکان کردووە، سەردانی ئەو هەموو فێرخواز و مامۆستا و کەڵە زانا بۆ شارەکان چەندین وەچە و ڕیشەیان لەدوای خۆیان بەجێهێشتووە، ئەمەش بۆخۆی بۆتە هۆی ئەوەی چەندین بنەماڵەی زانستدۆست و بەخزمەت لە کوردستان بمێننەوە، بۆ نموونە بنەماڵەی (بني نباته)[٧]، کە نیشتەجێی (دیاربکر و میافارقین) بوون، بەگوێرەی لێدوانی (ابن الاثير) بێت تا سەردەمی ئەویش نەوە و وەچەیان لە شاری (میافارقین) هەرماون (د.ت، ٣/ ٢٩٤)، لە سەردەمی ئەرتوقییەکاندا ڕۆڵێکی دیار و بەرچاویان هەبووە (عمادالدين خليل، ١٩٨٠، ٤٧٢).. بنەماڵەی (ابن منعه) لە (تكريت)ەوە ماڵ و حاڵیان بۆ (هەولێر) گواستۆتەوە، کوڕ و نەوەکانی ئەم بنەماڵەیە خاوەنی دووکان و بازاڕی زۆر بوون، لەوانەش هەر لە شاری ناوبراودا پەڕاوگە و بازاڕگەی کتێبفرۆشی و لەبەرگرتنەوەیان هەبووە (ابن المستوفي، ١٩٨٠، ١/ ٢٣٢)، لە نموونەی بنەماڵەکانی دیکەی وەک (شاش، الحاجري، بدلجي و مهاجر، السلمي، بقل و النقيب و هبل) (الديوەچي، ١٩٥٨، ٩٦) ، چەند بنەماڵەیەکی دیکەی لەمجۆرەن، کە هەرئەوەندە بەسە وەکو بەڵگە ئاماژە بە ناوەکانیان بکرێت، کە بە هۆکاری زانستی و کاری ڕۆشنبیری هاتوونەتە کوردستان و تێیدا ماونەوە، هەموو ئەمانەش ڕۆڵی گرنگیان لە گەشەکردن و بووژانەوەی شارەکاندا هەبووە، کاریگەرییان لەسەر جوڵای ئابووری و شارستانی داناوە.

هەروەتر پێشکەوتنی بزافی زانستی و ڕۆشنبیری کاریگەریی گرنگی لەسەر گەشکردنی شارەکان دانا، سەرەڕای ئەوەی قەبارەی شارنشینانی لە ڕووی ژمارەوە زیادکردووە، کاریگەریشی لەسەر ئاستی هۆشیاریی کۆمەڵگە بەجێهێشتووە، کە لە ڕووی چلۆنایەتی و بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ پێویستییەکانی سەردەم خستیە جوڵەوە، چین و دەستە کۆمەڵایەتییەکانیشی بە ئاڕاستەی پێشکەوتن و هۆشیاریی زیاتر بردووە، کاریگەریشی لەسەر بووژانەوەی ئابووری و پیشەگەری و ئامرازە مادییەکانی دیکەش داناوە، پێگەیشتنی ئەو ڕێژە زۆرەی زانایان لە بوارە جیاوازەکانی زانستە ئاینی و عەقڵی و پراکتیکییەکان، بەرهەمی ئەو بارودۆخەن. کە سەیری مێژووی هەر شار و بنەماڵە و هۆز و هەرێمێکی کوردنشین دەکەیت، بەدەیان و سەدان زانای تێدا هەڵکەوتووە[٨].

لە لایەکی دیکەوە بوونی دەیان دامودەزگای زاستی و ڕۆشنبیری و تەندروستی لە شارەکان، خەرجکردنی داهات و وەقفکردنی زەویوزارێکی زۆر و بڕینەوەی موچە بۆ مامۆستا و وەئەستۆگرتنی تێچووی دامەزاوەکان لە لایەن میر و بەرپرسانەوە تایبەتکردنی ڕێژەیەکی باش لە داهاتی خەراج بۆ ئەم مەبەستە (یوسف، ٢٠١٤، ٢/ ١٦٩)، هەلی پێشکەوتنی زیاتری بۆ ئەم بوارە ڕەخساندووە، بێگومان ئەمانەش کاریگەرییان لەسەر گەشەکردنی ئاستی ڕۆشنبیریی شارستانیش هەبووە، لەگەڵ ئەم قۆناغەشدا دەرفەتی خۆشگوزەرانی و سوودوەرگرتن لە پێشکەوتنەکان تاموچێژی زیاتری بە ژیانی شارنشینان دەبەخشی، ئیدی وابەستەی بە شار دەکردن و حەزی شارنشینیشی لای خەڵکی دەوروبەری و گوندنشینانیشی دروستکردووە، بە تایبەت دوای گەشەکردنی لایەنی پیشەگەری و شارستانی، هەلیکاری دەستڕەنگینیی زیاتر لە ناوەندی شار ڕەخسا، بە جۆرێک شارەزایی لە دروستکردنی کەلوپەلەکان بوو بە ناسنامەی بەشێک لە شارەکان (بڕوانە: الجاحظ، ١٩٩٤، ٣٠، ٣٤؛ ابن حوقل، ١٩٣٨، ٢/ ٣٦٣؛ خۆشناو، ٢٠١٤، ٢٨٤)، لە زۆربەی شارەکانیش چەندان

وەستا و دەسترەنگینی بواری پیشەگەری لە نموونەی (زێڕنگەر، مسگەر، دارتاش، درومانچی، ئاسنگەر، بازرگان، دەلاڵ و کورتاندروو) دەرکەوتن، ئەمەش بە گەشەکردنێکی گرنگی چینی ناوەڕاست دادەنرێت، کە لە توێژی ڕۆشنبیران و خوێندەوار و زانا و کەسانی هەمەکارەی دیکەش پێکهاتبوون، کە پێکهاتەیەکی سەرەکی ژیانی شارنشینی و مەدەنیی کۆمەڵگان و بە گەشەکردنێکی ئەو قۆناغ مێژووییە دادەنرێن، بەمەش پێگە و جێگەی شارەکان بەرزدەبووەوە و ناوبانگی زیاتریان پەیدادەکرد و بەرەو لوتکە هەڵدەکشان (حسین، ٢٠١٠، ٢٧٤).

سەرباری ئەو ڕەهەندانەی کە بە کورتی ئاماژەیان بۆکرا، دەکرێت هۆکار و ڕەهەندی دیکەش بە جۆرێک لە جۆرەکان هەبووبن، کە بواری زیاتریان بۆ شارەکان و دانیشتووانیشی ڕەخساندووە، کە بەرەو فراژۆبوون و گەشەکردنی زیاتری بردوون، بۆ نموونە هۆکاری کۆمەڵایەتی و سەربازی و هۆکاری لاوەکیی دیکەش، بەڵام لەبەر درێژنەبوونەوەی توێژینەوەکە هەوڵدراوە کە زیاتر لە چوارچێوەی ڕەهەندەکانی سەرەوە ئاماژە بۆ بابەتەکە بکرێت.

ئەنجام:

١. شار و شارنشینی لە کوردستان مێژوویەکی کۆنە هەیە، بە تەنها بەماوەی لێکۆڵینەوەکە پەیوەست نەبووە، بەپێی قۆناغ و سەردەمەکان و ئەو هەلومەرجە گشتییەی بۆیان ڕەخساوە، باری جیاوازیان لە گەشەکردن و فراوانبوون بەخۆوە بینیوە.

٢. هەمیشە هۆکارە سروشتییەکان و شوێنی جوگرافی بە ڕەهەندە جیاوازییەکانیەوە، ڕۆڵ و کاریگەری لەسەر گەشەکردنی ژیانی جڤاکی و شارستانیی کۆمەڵگە دادەنێت، ناوچە کوردنشینەکانیش بە گشتی و زۆرێک لە شارەکان بە تایبەت، خاوەنی خەسڵەتی سروشی و هەڵکەوتەی ستراتیجی و جوگرافیی گرنگ بوون، کە هەلی گەشەکردنی زۆریان لەبەردەم شارە کوردییەکاندا ڕەخساندووە، بە تایبەت لەماوەی لێکۆڵینەوەکەدا بەهۆی هەڵکەوتەیان لە ناوەڕاستی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای خانەی ئیسلامدا بایەخی ئەو ڕەهەندەی زیاتر دەرخستووە، هۆکارێکی کاریگەربووە بۆ زیاتر گەشەکردن و گەورەبوون، لە لایەکی دیکەشەوە مێژووی کۆنی شارەکان و پاشخانی ئاینی وەک کلتوور و پاشماوەی دامەزراوە ئاینییەکان، وەک ڕەهەندێکی دیکە ڕۆڵیان لە گەشەکردنی شارەکاندا بینیوە.

٣. لەم نێوەندەدا ڕەهەندی سیاسی و کارگێڕیش چالاکانە لەم قۆناغەدا ڕۆڵی گرنگی بینیوە، بە تایبەت دوای دەرکەوتنی دەسەڵاتە خۆجێیەکان هۆکارێکی چالاکبوو بەهۆی پێویستییان بە دامەزراندنی دامودەزگای کارگێڕی و بەڕێوەبردن، چ جای ئەوەی بەشێک لە شارەکان بوونە مەڵبەندی فەرمانڕەوایی و کارگێڕی، ئەمە و سیاسەتی میر و دەسەڵاتدارانی شارەکان، بە تایبەت سیاسەتی لێزانانەی هەندێ میری کوردی ڕۆڵی گرنگیان لە پێشخستنی

شارەکاندا بینیوە، بە ئەنجامدانی پڕۆژەی ئاواکاری و بیناسازی و پێشخستنی لایەنی ئابووری و بازرگانی و دابینکردن و خەرجکردنی دراوێکی زۆر بۆ دەیان پڕۆژەی ئاوەدانی و دامەزراوەکان.

٤. دەوڵەمەندیی زۆرێک لە شارە کوردییەکان بە کەرەسەتە و سامانی سروشتی و هەڵکەوتەیان وەک ناوەندێکی بازرگانیی ناوخۆیی و دەرەکی، دەرفەتی زۆری لەبەردەمدا کردنەوە، کە هەنگاو بەرەو گەشەکردن و بووژانەوە بنێن، بە جۆرێک ڕەهەندی ئابووری ڕۆڵی بینیوە، کە نموونەی ناوچەی واهەیە، لە شوێنێکی فەرامۆشکراوە بە کاریگەریی ئەم هۆیەوە بۆتە شارۆچکەیەکی ئاوەدان و پڕ جموجۆڵ، (دنیسر) نموونەیەکی ئەو شوێنانەن، چ جای دەرکەوتن و دامەزراندنی دەیان دامەزراوەی بازرگانی لە نموونەی دووکان و بازاڕ و خان و میوانخانە، سەرباری بوونی دەیان ڕێگا کە شار و شارۆچکەکانی کوردستان و خانەی ئیسلامییان بەیەکەوە بەستۆتەوە، لە نموونەی ڕێگای خوراسانی گەورە.

٥. گەشەکردنی ئاستی زانستی و ڕۆشنبیری و دەرکەوتنی دەیان ناوەندی ئاینی و زانستی و زاناکان ڕۆڵی گرنگیان لە پێشخستنی لایەنی شارستانی و بووژانەوەی شارەکاندا هەبووە، ئەمە و دەستی کار و لایەنی هونەریشی بەدوای خۆیدا هێناوە، کە وەک مەرجێکی دیکەی گەشەکردنی شارستانی دێنە هەژمار، کە بێگومان لە شارە کوردییەکانیش بە سوودوەرگرتن لە ئەزموون و گەشەکردنی ئاستی هۆشیاری و زانستی چەندان دەستڕەنگین و وەستاکار لە بوارە جیاوازەکان دەرکەوتن، کە ڕۆڵی گرنگیان لە گەشەکردن و دەرخستنی ناوی شارەکان لێکەتۆتەوە.

پەراوێزەکان

١. پێشووتر باسی ڕەگەزە سروشتییەکان کراوە، بە پێویست نەزانراوە دووبارەبکرێنەوە، بۆ زانیاریی زیاتر بۆ نموونە بڕوانە: حکیم احمد خۆشناو، کورد و کوردستان، ل ل١٦٩-١٨٤؛ تارا محمد دەشتی، کورد و ناوچە کوردنشینەکان، ل٩٨- ل١٢٦.

٢. صائیبەکانی ئەم شارە بە شوێنکەوتەی حەزرەتی(ابراهیم) دەزانن، بۆچوونی تریش هەیە لەسەر ئەم پێکهاتە ئایینەی ناوچە کوردنشینیەکان، لەمبارەیەوە بڕوانە: بناز اسماعیل، أهل الذمه في بلاد الكرد، ٦٢.

٣. الزاویا(گۆشەکان): بریتیبوون لە گۆشەیەک لە مزگەوتن و تایبەتکردنی بۆ خواپەرستی و کاری پەروەردە و فێرکردن، بە تایبەت دوای فراوانبوون و گەشەکردنیان وەک مزگەوتێکی بچووکیان لێهات، خانەقا (خانکاه)ش ک لە بنچینەدا وشەیەکی فارسییە، بەمانای ماڵ دەهاتن یاخود شوێنێکی تایبەت بە سۆفەییەکان، ربط: کە بنچینەی وشەکە لە قورئانەوە وەرگیراوە، بە مانای پەیوەستبوون بە سەنگەری بەرگری دژی بێباوەڕان هاتووە، پاشان گەشەیان کردووە بوونە ناوەندی زانستی و خوێندن. عبوش، المدينة الكوردية، ص١٠٤، ١١٠.

٤. الطسوج: بە مانای ناحیە دێت، فيروز ابادي، القاموس المحيط، ص ١٩٧.

٥. وەنەبێت دەسەڵاتی ئەو بنەماڵەیە کاریگەریی خراپیان لەسەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی و کاری وەرزێری و دەستگرتن بەسەر ماڵ و موڵکی هۆزە کوردەکاندا نەبووبێت، بەڵام لێرەدا جێی مەبەست نییە باسبکرێن.

٦. باسکردن لە هۆکار و سەرهەڵدانی میرنشینەکان و پەیوەندی و ڕۆڵی سیاسییان جێی مەبەست نین، بە گشتی لەسەر مێژووی میرنشینەکانی سەردەمی عەبباسی ژێدەری زۆر هەن، بۆ زانیاریی زیاتر، بۆ نموونە بڕوانە: حسام الدين النقشبندي، اذربيجان، ص١٠٩؛احمد عبد العزيز، الامارة

الهذبانية؛ اسماعيل شكر، الامارة الشدادية؛ قادر محمد حسن، الامارات الكردية، چەندانی تر.

٧. بني نباتة: بنەماڵەیەکی عەرەبیی نێودار بوون، کە نێوەکەیان بۆ سەر باپیرە گەورەیان ابن نباته (م.لە٤٠٥ک/ ١٠١٤ز) دەگەڕێتەوە، لە بەغداوە بۆ جزیرە کۆچیانکردووە، هەر بە بنەماڵە بە وتاربێژ بەناوبانگ بوون، السمعاني، الانساب، مجلس دائيره المعارف العثمانية،(حيدر اباد: ١٩٦٢)، مج ١٣، ص٢٢؛ ابن الاثير، اللباب في تهذيب الانساب، دار صادر،(بيروت: د.ت)، ج٣، ص٢٩٤.

٨. دیارە نموونەکان لەمبارەیەوە زۆرن لێردا جێی مەبەست نین دووبارەبکرێنەوە، بۆ نموونە بۆ زانیاری بڕوانە: اميد ابراهيم جوزەلي، الحياة العلميه في اربل، ص ١٢١ ؛ آكو برهان، الحياة الثقافية في دياربكر، ص١٠٧ ومابعد.

سەرچاوەکان:

سەرچاوە ڕەسەنەکان بە زمانی عەرەبی:

- ابن الاثير : عزالدين ابي الحسن على بن ابي الكرم محمد بن محمد الشيباني(ت ٦٣٠ ه/١٢٣٢م).

- الباب في تهذيب الانساب، دار صادر،(بيروت: د.ت).

- الادريسي : محمد بن محمد بن عبدالله بن ادرسي(ت ٥٦٠ ه /١١٦٥م).

- نزهة المشتاق في اختراق الافاق، دار الكتب العلمية، ط ١،(بيروت: ١٤٠٩ ه).

- ابن الأزرق: محمد بن علي بن محمد الأصبحي الأندلسي(المتوفى: ٨٩٦هـ/ ١٤٩١م).

- بدائع السلك في طبائع الملك، المحقق: د. علي سامي النشار، الناشر وزارة الإعلام – العراق،(د.ت).

- الاصطخري: ابو اسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي(٣٤٦ ه / ٩٥٧م).

  - المسالك والممالك، دار صادر،(بيروت:٢٠٠٤).

- البغدادي: أبو بكر أحمد بن محمد بن هارون بن يزيد الخلال البغدادي الحنبلي(ت.٣١١هـ/ ٩٢١م).

- الحث على التجارة والصناعة والعمل والإنكار على من يدعي التوكل في ترك العمل والحجة عليهم في ذلك، تصنيف أبو عبد الله محمود بن محمد الحداد، دار العاصمة،(الرياض: ١٤٠٧ ه).

- الجاحظ: ابو عثمان عمرو بن بحر(ت. ٢٥٥ ﻫ / ٨٦٨م).
- التبصرة بالتجارة في وصف ما يستظرف في البلدان من الأمتعة الرفيعة والأعلاق النفيسة والجواهر الثمينة، المحقق: حسن حسني عبد الوهاب التونسي، مكتبة الخانجي، الطبعة الثالثة،(القاهرة: ١٩٩٤م).
- ابن الجوزي : الإمام ابي الفرج عبدالرحمن بن علي ابن محمد بن علي(ت ٩٧ ﻫ /١٢٠٠م).
- ○ المنتظم في تاريخ الملوك والامم ، مطبعة دائرة المعارف العثمانية، حيدراباد،(دكن: ١٣٥٩ ﻫ).
- الحميري: أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن عبد المنعم(المتوفى: ٩٠٠ ﻫ / ١٤٩٥مـ)
- الروض المعطار في خبر الأقطار، المحقق: إحسان عباس، مؤسسة ناصر للثقافة، دار السراج، الطبعة الثانية،(بيروت: ١٩٨٠م).
- ابن حوقل: ابي القاسم النصيبي(ت٣٦٧ ﻫ /٩٧٧م).
- صورة الأرض، دار صادر(افست ليدن)،(بيروت: ١٩٣٨).
- ابن خرداذبة: أبو القاسم عبيد الله بن عبد الله(ت.٢٨٠هـ/ ٨٩٢م).
- المسالك والممالک، دار صادر أفست ليدن،(بيروت:١٨٨٩م).
- السيوطي: الامام جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر(ت٩١١ ﻫ /١٥٠٥م).

- ○ الاتقان في علوم القران، المحقق محمد ابو الفضل ابراهيم، الهيئة الصرية العامة للكتاب،(د.م:١٩٧٤).
- – ابو شامة: شهاب الدين ابي محمدعبدالرحمن بن اسماعيل(ت٦٦٥ ﻫ /١٢٦٦م).
- ○ الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية ، تحقيق ابراهيم الزبيق، مؤسسة الرسالة، ط ١،(بيروت: ١٩٩٧).
- – ابن شداد: عزالدين محمد بن علي(ت٦٨٤ ﻫ /١٢٨٥م).
- – الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة ،ج٣،ق١،تحقيق يحيى عبارة ، وزارة الثقافة والارشاد القومي،(دمشق:١٩٧٨).
- – الشيزري: عبد الرحمن بن نصر بن عبد الله أبو النجيب الشافعي(ت.٥٩٠هـ/ ١١٩٠م).
- – نهاية الرتبة الظريفة في طلب الحسبة الشريفة، مطبعة لجنة التألف و الترجمة و النشر،(د.م:د.ت).
- – الصابي: ابو الحسين هلال بن محسن(ت. ٤٤٨ ﻫ / ١٠٥٦م).
- – رسوم دار الخلافة، المحقق ميخائيل عواد، دار الرائد العربي، الطبعة الثانية،(بيروت: ١٩٨٦م).
- – الفارابي: أبو نصر محمد بن طرخان(ت ٣٣٩ هـ /٩٥٠م).
- – كتاب اراء أهل المدينة الفاضلة، قدم له و علق عليه البير نصري نادر، دار المشرق، الطبعة الثانية،(بيروت: ١٩٨٦م).

- الفارقي: احمدبن يوسف علي بن الازرق(٥٧٧ ه /١١٨١م).
- تاريخ ميافارقين، تحقيق كريم فاروق الخولي و يوسف بالوكن، نوبهار، ط١،(اسطنبول: ٢٠١٤).
- ابن الفقه الهمداني: أبو عبد الله أحمد بن محمد بن إسحاق(ت. ٣٦٥ ه / ٩٧٧م).
- البلدان، المحقق يوسف الهادي، عالم الكتب، ط١،(بيروت: ١٩٩٦).
- قدامة بن جعفر: ابي فرج البغدادي(ت٣٣٧ ه /٩٤٨م).
- قدامة بن جعفر، الخراج و الصناعة الكتابة، دار الرشيد،(بغداد:١٩٨١).
- ابن المستوفى: شرف الدين ابوالبركات المبارک بن احمد(ت٦٣٧ ه /١٢٣٩م).
- تاريخ أربل المسمى نباهة البلد الخامل بمن ورده من الامائل، تحقيق سامى بن السيد خماس الصقار، دار الرشيد،(بغداد:١٩٨٠م).
- المقدسى: ابوعبدالله شمس الدين محمد البشارى(ت٣٨٠ ه /٩٩٠م).
- أحسن التقاسيم فى معرفة الاقاليم، علق عليه محمدامين الضناوى، مكتبة مدبولي، ط٣،(القاهرة: ١٩٩١).
- المؤلف مجهول(ت٣٧٢ ه /٩٨٢م).
- حدود العالم من المشرق الى المغرب، تحقيق يوسف هادي، دار الثقافة للنشر،(القاهرة:١٤٢٣ه).

- ناصر خسرو: ابومعين الدين القباديانى المروزى(ت٤٨١ ﻫ /١٠٨٨م).
- سفرنامه، نقله الى العربية وقدم له وعلق عليه يحيى الخشاب، دار الكتاب الجديد، ط٣،(بيروت:١٩٨٣).
- الهروي: أبو الحسن علي بن أبي بكر بن علي(ت.٦١١هـ/ ١٢١٤م).
- الإشارات إلى معرفة الزيارات، مكتبة الثقافة الدينية، ط ١،(القاهرة: ١٤٢٣ه).
- ياقوت الحموى: شهاب الدين بن عبدالله(ت٦٢٦ ﻫ /١٢٢٩م).
- معجم البلدان، دار صادر، ط٢،(بيروت: ١٩٩٥).\
- **سەرچاوەكان بەزمانی كوردی:**
- ئیبنو ئەزرەقی فارقی(م.لە ٥٧٧ک/ ١١٨١ز):
- مێژووی میافارقین و ئامەد،وەرگێڕانی قادرمحەمەد پشدەری و ئاكۆبرهان محەمەد، چاپخانەی منارە،(هەولێر:٢٠٠٧).
- ابن خلدون: عبدالرحمن بن محمد(م.لە٨٠٨ک/ ١٤٠٥ز).
- موقەدیمەی ئیبن خەلدون، وەرگێڕانی سەعید بەشیر، چاپ و پەخشی ڕێنما، چ١،(سلێمانی:٢٠١٦).

ژێدەرەكان بە زمانی عەرەبی(المراجع).

- ادريس محمد حسن الدوسكي:

- همدان من الفتح الاسلامي الى سقوطها بيد المغول، دار سپيريز،(اربيل: ٢٠٠٦)
- اكو برهان محمد:
- كوردستان دراسة في النظم التجارية و المالية من القرن ٤-٧ الهجرية/ ١٠-١٣الميلادية، مركز الابحاث كويه، ٢٠١١.
- الحياة الثقافية في دياربكر في العصر العباسي، مطبوعات الاكاديمية الكوردية،(اربيل: ٢٠١٢).
- بناز اسماعيل عدو:
- اهل الذمة في بلاد الكرد في العصر العباسي(١٣٢- ٤٤٧ه / ٧٤٩-١٠٥٥م) دراسة تأريخية تحليلية، مؤسسة موكرياني،(هولێر: ٢٠١١).
- حسام الدين النقشبندي:
  - اذربيجان في العصر السلجوقي دراسة في احوالها السياسية و الادارية والعسكرية، المركز الاكاديمي الابحاث،(بيروت: ٢٠١٣).
- حسين امين:
- تاريخ العراق فى العصر السلجوقى، مطبعة الارشاد,(بغداد:١٩٦٥م).
- روندوك جبار چلبي:
- الكرد والحمدانيون(٢٥٤-٤١٤ه/ ٨٦٨- ١٠٢٣م)دراسة في العلاقات السياسية والحضارية،(اربيل:٢٠١٣).
- سعيد الديوچي:

- الموصل فى العهد الاتابكى، مطبعة شفيق،(بغداد:١٩٥٨م).
- سيپان حسن على بنگلى:
- حصن كيفا دراسة في تاريخها السياسي والحضاري(١٢٠٠- ١٣٠٠م)، دار سپيرێز،(دهوك:٢٠٠٥).
- صبري فارس الهيتي و صالح فليح حسن:
- -جغرافية المدن، دار الكتب،(الموصل: ١٩٨٦).
- عبدالرقيب يوسف:
- الدولة الدوستكية فى كردستان الوسطى، القسم الحضارى ج٢، الطبعة الثالثة،(السليمانية :٢٠١٤).
- عماد الدين خليل:
- الامارات الارتقية فى الجزيرة والشام(٤٦٥-٨١٢ هـ /١٠٧٢-١٤٠٩م)على المقاومة الاسلامية للصليبيين والتتر، مؤسسة الرسالة،(بيروت:١٩٨٠م).
- عبد علي الخفاف و محمد صالح الدسومي، المبادىء العامة لجغرافية المدن، دار الكندي،(الاردن: ١٩٩٩م).
- فرهاد حاجى عبوش:
- المدينة الكوردية من القرن(٤-٧ هـ /١٠-١٣م)دراسة حضارية، دار سپيرێز،(دهوك:٢٠٠٤م).
- فؤاد قزانجي:

- مدن عراقية عبر التاريخ، وزارة الثقافة و الشباب،(اربيل: ٢٠١٠م).
- كايد عثمان ابو صبحة:
- جغرافية المدن، دار وائل، ط١،(د.م: ٢٠٠٣).
- هدار صالح سليم الاتروشي:
- الكورد في الكتاب الأعلاق الخطيرة لابن شداد، مطبوعات الاكاديمية الكوردية،(اربيل: ٢٠١٣).

ژێدەرەکان بە زمانی کوردی:

- ئاکۆ بورهان محەمەد:
- ئابوری کوردستان لەسەردەمی عەبباسیدا، زانکۆی سەلاحەددین،(هولێر: ٢٠١٢).
- چرا محمود حسن:
- بزافی زانستی دینەوەر لەسەدەی سێیەم وچوارەمی کۆچی/ نۆیەم ودەیەمی زایینی،(سلێمانی: ٢٠٠٣).
- حەکیم ئەحمەد خۆشناو:
- کورد و کوردستان لە دیدی گەریدە و وڵاتناسانی موسڵمان(٢٣٢-٦٢٦ک/ ٨٤٦-١٢٢٩ز)،وەرگێڕانی شوکر سلێمان، چاپخانەی موکریانی، چ١،(هەولێر: ٢٠١٤).
- حسام الدین علی غالب نەقشبەندی:

- شارەزوور و لورستانی باکور لە سەدەکانی ناوەراستدا(لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی شارستانیە)، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە ڕەنج ئەبوبکر، چاپخانەی حەمدی،(سلێمانی:٢٠٠٨ز).

- رەسول ڕەبانی:

- -کۆمەڵناسی شار، و.چەکۆ ئەحمەدی، چاپخانەی ڕۆژهەلات،(هەولێر: ٢٠١٣).

- زرار صدیق توفیق:

○ کۆمەڵگای کوردەواری لە سەدەکانی ناوەراستدا، چاپخانەی ڕۆژهەڵات،(هەولێر: ٢٠١٤ز).

- موحسین موحەممەد حسێن:

- هەولێر لەسەردەمی ئەتابەگییاندا، وەرگێڕانی عوسمان عەلی قادر، چاپخانەی حاجی هاشم، چ١،(هەولێر: ٢٠١٠).

- هەمزە کاکە یاسین:

- حلوان لەسەردەمی خەلافەتی عەبباسی تا ڕوخانی میرنشینی عەننازی(١٣٢-٥١١ک/ ٧٥٠-١١١٧ز)، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی،(هەولێر: ٢٠١٣).

نامە زانکۆیە بڵاونەکراوەکان:

- کوثر اسماعیل حسین:

- الحياة الاقتصادية والاجتماعية فى إقليمى آذربيجان وآران خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين/العاشر والحادى العشر الميلاديين،رسالة ماجستير مقدمة الى مجلس كلية الاداب جامعة صلاح الدين،(اربيل:٢٠٠٢م).
- محمود ياسين التكريتي:
- الامارة المروانية في دياربكر والجزيرة، ڕسالة ماجستير مقدمة الى كلية الاداب جامعة بغداد،١٩٧٠.

الملخص:

يعد البحث عن تطور المدن و نموها ذا اهمية كبيرة في موضوع الجغرافية التاريخية، ولا سيما البحث عن الابعاد و العوامل التي ادت الى هذا التطور و النمو، حيث ان هناك اسباباً مختلفة وراء نمو المدن وتطورها عبر التاريخ كظاهرة حضارية، فعادة ما تتوسع المدن و تطور وذلك تبعا لاسباب عدة كالعوامل الحضارية و الدينية، وعلى النقيض من ذلك قد تتقلص المدن لإسباب مغايرة لعملية التطور، ولا تُستثنى المدن الكردية في القرون الوسطى لهذه الظاهرة، خاصة بعد العملية الفتح الإسلامية في المناطق الكوردية تطورت هذه المدن تدريجياً، وسيركز البحث بالدرجة الأساس على جانب محدد وهو ازدهار المدن الكوردية أو الابعاد تطورها، لذا سيعالج البحث هذه الظاهرة التاريخية المهمة مع ذكر بعض الأسباب الأخرى أيضا، معتمدين في دراسة هذه الظاهرة على المصادر الأولية المختلفة.

الكلمات المفتاحية: الأبعاد ، التطور ، المواقع الجغرافية ، المناطق الكردية.

Abstract

It is important to conduct research about the development of cities. Therefore, in the angle of the historical geography it is significant to investigate the development of cities. It is quite obvious there are various reasons behind the grew and development of cities. Throughout the history, as the civilized phenomenon, in the different stages of the history normally cities are increasing and developing. By contrast, sometimes as a result of some other factors, cities are shrinking and decreasing, the Kurdish cities in the medieval centuries are not exempted. It could be said that, often a city may have more than one factor for improvement, or has a unique factor. Here, the research focuses on the flourishing and development of the Kurdish cities, however, here and there these

cities were mentioned but since the Islamic process of liberation in the Kurdish regions, these Kurdish cities gradually developed, there are some reasons led to these cities to be improved. This research was dedicated to investigate the development of these cities, and it depends on various primary sources.

Keywords: dimensions, development, geographical locations, Kurdish

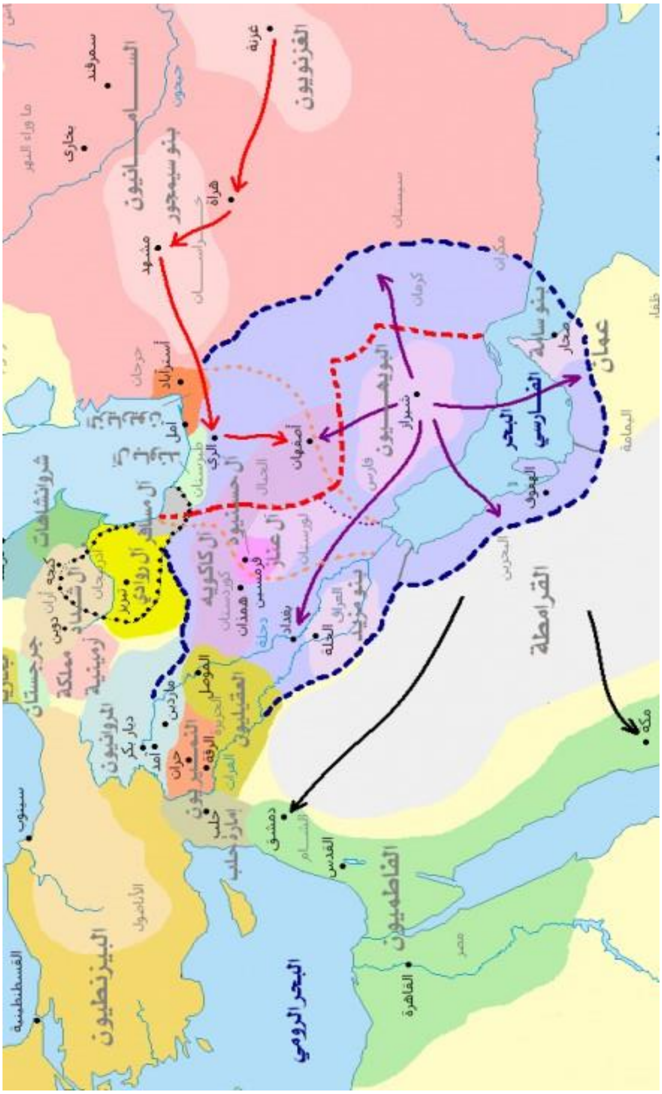

هەرێمە کوردییەکان و هەندێ لەشارەکان لەسەردەمی)
https://www.medaratkurd.comعەبباسیدا)